# شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

# 新疆地方志

2

2005

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com


# شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

پەسىللىك ژۇرنال
22 - يىل نەشرى

ئومۇمىي 71 - سان

2005 - يىللىق
2 - سان



**مەسلىھەتچىلەر**
ئۇيغۇر سايرانى
ئىمىن تۇرسۇن
نۇرمۇھەممەد دۆلەتى
سابىر ئەلى

**باش مۇھەررىر**
دىلمۇرات مۇسا

**مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر**
ئابدۇرۇپ ئېلى
ئەخمەت روزى توغرۇل

**تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى**
(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)
ئابدۇرۇپ ئېلى، ئابدۇشۈكۈر تۇردى، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئابلەت نۇردۇن، ئابلەت ئىمىن، راملە، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجائەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، قاسىم خوجا، قۇربان مامۇت

**مەسئۇل مۇھەررىر**
پولات ھېمىت


## مۇندەرىجە


### تەزكىرىچىلىك تەتقىقاتى

تەزكىرىگە كىرگۈزۈلىدىغان سۈرەت ۋە خەرىتە ھەققىدە
بىلقىز مۇھەممەت ........ 1

### تارىخ سەھىپىسىدە

قەشقەرگە سەپەر ........ چوقان ۋەلىخانوف 8
قەشقەردىكى چارروسىيە كونسۇلخانىسى ...... مەريەم ئابلەت 19
قومۇل رايونىدىكى «ئۇلۇغ» جايلار ........ ئايگۈل مۇھەممەت 25

### كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى

ئوخشاش كىشى ئىسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۇسۇلى
غوجائەخمەت يۇنۇس ........ 30

### تارىخىي ئەسلىمە

شويىڭپەندىكى چاغلار ........ 34

### بىلىپ قېلىڭ

چىڭگىزخانىنىڭ قەبرىسى زادى نەدە؟ ........ 37
مۇنارنى ئەپچىللىك بىلەن يۆتكەش ........ خۇ جيڭخۇا 40

### مەشھۇر شەخسلەر

يۇسۇپجان پاراكەندىچىلىكى ۋە گۈلشىرخان بىگۇن
قەيسەر دۆلەتبېك ........ 41

### سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەردىن

«تارباغاتاي ۋىلايىتى تەزكىرىسى» دىن ........ 43


مۇقاۋىدا: قاراخانىيلارغا ئائىت قورغاننىڭ ھۇجۇم قىلىش تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش لىگەن
سۈرەتنى تەلئەت ئوبۇلقاسىم تۈمەن تەمىنلىگەن

# تەزكىرىگە كىرگۈزۈلىدىغان سۈرەت ۋە خەرىتە ھەققىدە

بىلىقىز مۇھەممەت

(ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىن)

ھازىر تۈزۈلۈۋاتقان يېڭىچە تەزكىرىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئاساسەن قىسىم، باب، پاراگراف ئاساس، بايان، خاتىرە، تەزكىرە، قىستۇرما سۈرەت، خەرىتە، جەدۋەل، تەرجىمھال، مۇندەرىجە قاتارلىقلار قوشۇمچە قىلىنىۋاتىدۇ. بۇلار ئىچىدىكى قىستۇرما سۈرەت، خەرىتىنىڭ تەزكىرىنىڭ رەڭدارلىقىنى ۋە قىممىتىنى ئاشۇرۇش، ئۇنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى رولى ناھايىتى چوڭ.

سۈرەت ۋە خەرىتىلەرنىڭ تەزكىرىدە قوللىنىلىشىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، جەنگو دەۋرىدىن باشلاپلا تارىخىي كىتابلار ۋە تەزكىرىلەرگە سۈرەت، خەرىتە كىرگۈزۈلۈشكە باشلىغان؛ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۈرەت، خەرىتىلەرنى ئاساس قىلغان تەزكىرە كىتابى مەيدانغا كەلگەن؛ مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە سۈرەت ۋە خەرىتە تەزكىرە كىتابلىرىدا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان. 1929 - يىلى مىللىي ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى مەمۇرىي ئىشلار بۆلۈمى ئېلان قىلغان «تەزكىرە تۈزۈش ئىشلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دا: «بىر داڭلىق تەزكىرە تۈزۈشتە ھەر بىر ناھىيە، شەھەرنىڭ مەمۇرىي رايون خەرىتىسىنىلا بېرىشتىن باشقا يەنە چوقۇم شۇ جاينىڭ تاغ - دەريالىرى، سۇ قاتنىشى، گېئولوگىيىلىك يەر تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى، بايلىقلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى، ھاۋا رايى ئەھۋالى، كىلىمات پەرقى، بازارلاردىكى ئاۋات كوچىلار، ئومۇمىي ۋەزىيەتكە دائىر ئىشلار، داڭلىق سەيلىگاھ ۋە قەدىمىي ئاسارئەتىقە قاتارلىقلاردىن سۈرەتكە ئالغىدەكلىرىنى سۈرەتكە ئېلىپ، خەرىتە قىلغىدەكلىرىنى خەرىتە قىلىپ تەزكىرە كىتابلىرىغا سىڭدۈرۈش كېرەك» دېيىلگەن. 1982 - يىل 8 - ئايدا جۇڭگو تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى ماقۇللىغان «يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتى نىزامنامىسى ھەققىدە تەكلىپ - پىكىر» دە: «تەزكىرە كىتابلىرىغا ئومۇمىي بايان، خاتىرە، رىۋايەت، جەدۋەل، سۈرەت، قىستۇرما سۈرەت، مۇندەرىجىلەرنى ئوبدان جايلاشتۇرۇش كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا تەزكىرىگە سۈرەت، قىستۇرما سۈرەت ۋە خەرىتىلەرنى كىرىشتۈرۈشنىڭ تارىخى خېلى ئۇزۇن بولۇپ،

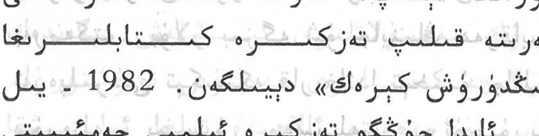

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com



ئۇ ھازىرقى يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈش ئىشلىرىدىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئىپادىلەش ۋاستىسىنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

## 1. سۈرەتنىڭ رولى ۋە سۈرەت ئىشلىتىشتە دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار

نۆۋەتتە تۈزۈلۈۋاتقان ھەر دەرىجىلىك تەزكىرە كىتابلىرىدىكى رەڭلىك بەتكە بېرىلىۋاتقان سۈرەتلەر بىلەن تېكست ئارىسىدىكى قىستۇرما سۈرەتلەر شۇ جاينىڭ ئۆرپ - ئادىتى، يەرلىك ئالاھىدىلىكى، تاغ - دەريالىرى، يەر شەكلى ۋە تەبىئىي مۇھىتى، ئاسار ئەتىقىلىرى، داڭلىق سەيلىگاھلىرى، پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى، ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئىتى، كىشىگە ئىستېتىك زوق بېغىشلايدىغان ھۆسنخەت ئەسەرلىرى، خەلقىنىڭ باياشات تۇرمۇشى، تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى كۆز ئالدىمىزدا نامايان قىلىپ بەرمەكتە. بۇلار بىزگە شۇ جاينىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى تېكستكە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن: «ئۈچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ رەڭلىك بېتىدىكى سۈرەتلەر جانلىقلىقى ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە ئازادلىقتىن كېيىنكى ناھىيە بازىرىنىڭ پۈتۈن كۆرۈنۈشىگە دائىر سۈرەتتە ناھىيە بازىرىنىڭ ئەينى چاغدىكى كۆرۈنۈشى بىلەن ھازىرقى كۆرۈنۈشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق گەۋدىلىك ئەكس ئەتكەن. ناھىيىنىڭ بازار - يېزا قۇرۇلۇشى ئەھۋالى، تەرەققىيات تارىخى، ھازىرقى گۈزەل قىياپىتى مەزكۇر تەزكىرىنىڭ 14 - قىسمىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان، بۇ باياننى يۇقىرىقى سۈرەت بىلەن بىرلەشتۈرسەك ناھىيە بازىرىغا بولغان تونۇشىمىز تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. چۈنكى كونىلاردا «مىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟!. ھەرقانداق كىشى بۇ تەزكىرە كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن سۈرەتنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدا نامايان قىلىنىۋاتقان پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقى، شەھەر - بازارلارنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق ئىشلىرىدىكى يېڭى تەرەققىيات، مول ھوسۇل ئەھۋالى، يەرلىك مەھسۇلاتلار، قاتناش، ئالاقە، مائارىپ ئىشلىرى، پەن - تېخنىكا يېڭىلىقلىرى توغرىسىدا مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولىدۇ. ھەتتا ساۋادى يوقلارمۇ كىتابتىكى سۈرەتلەرنى كۆرسە مۇئەييەن چۈشەنچە ھاسىل قىلالايدۇ. مانا بۇ سۈرەتنىڭ يېزىقچا قارىغاندا جانلىقلىقتا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بىر تەرەپ.

«توقسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى» بىلەن «چەرچەن ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە باشقا تەزكىرىلەرگە ئوخشىمايدىغان بىر خىل ئۇسلۇب قوللىنىلغان. بۇ تەزكىرىلەرنىڭ باش قىسمىدىكى رەڭلىك بەتكە سۈرەت، ھۆسنخەتلەر بېرىلگەندىن باشقا، كىتابنىڭ ئومۇمىي بايان باشلانغاندىن تارتىپ تاكى شەخسلەرگىچە بولغان ئارىلىقىدىكى قىسىم ماۋزۇسى بېرىلىدىغان بەتكە شۇ قىسىمدىكى مەزمۇنغا دائىر سۈرەت بېرىلگەن. مەسىلەن: «ئومۇمىي ئىشلار» دېگەن قىسىم ماۋزۇسى بېرىلگەن بەتكە ئومۇمىي ئىشلارغا دائىر سۈرەت، «تەبىئىي شارائىت» دېگەن قىسىم ماۋزۇسى بېرىلگەن بەتكە ناھىيىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىگە دائىر سۈرەت، «دېھقانچىلىق» دېگەن قىسىم ماۋزۇسى بېرىلگەن بەتكە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، مول ھوسۇل

شادلىقى تەسۋىرلەنگەن سۈرەت بېرىلگەن.

سۈرەت بىر خىل ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ تەقلىدى، ئۇنىڭ شەكلى تۇراقلىق، ئۇ ھەرگىزمۇ زامان ۋە ماكانىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ قالمايدۇ. «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. يېزا - بازار قۇرۇلۇشى تەزكىرىسى» دە دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تارتىلغان ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى قىزىلتاغنىڭ بىر پارچە رەڭسىز سۈرىتى بېرىلگەن، بۇ سۈرەت قىزىلتاغنىڭ 60 يىل ئىلگىرىكى قىياپىتىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان قىلىدۇ. ئەگەر بۇ خىل قىياپەتنى يېزىق ئارقىلىق تەسۋىرلىگەندە، ئەسلى قىياپەتنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش بىراز تەسكە چۈشىدۇ. تەزكىرە كىتابلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، يېمەك - ئىچمەك ئادىتى، مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، يەر شارائىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۈرەتلەردىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ۋە چەت ئەللەردىكى ئوقۇرمەنلەر خېلى ياخشى نەپ ئالىدۇ. مەسىلەن: كۇچانىڭ نىيىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بىلمەيدىغانلار ناھايىتى كۆپ، باشقا مىللەت كىشىلىرىنىڭ بىلىپ كېتىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. «كۇچا ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە كۇچا نىيىنىڭ تۈرلىرىنىڭ سۈرىتى بېرىلگەن، مەيلى ئۇيغۇرلار بولسۇن ياكى باشقا مىللەت كىشىلىرى بولسۇن، بۇ سۈرەتنى كۆرگەندىن كېيىن داڭلىق كۇچا نىيىغا نىسبەتەن دەسلەپكى تونۇش ھاسىل بولىدۇ. چاقىلىق ناھىيىسى دائىرىسىدىكى قەدىمكى كىروران خارابىسى، قەدىمكى يىپەك يولى، لوپنۇر كۆلى، يارداڭلىقلار، ئالتۇنتاغ بىلەن قۇرۇمتاغ تىزمىلىرى ئارىلىقىدىكى ئېگىزلىك ئويمانلىقى قاتارلىقلار مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ۋە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلدى. مانا بۇ جايلارنىڭ كىشىلەر ئېڭىدىكى سوبيېكتلاشتۇرۇلغان ھالىتىنى «چاقىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ رەڭلىك بېتىدە كونكرېت ھالەتتە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ئەينى ھالىتى بويىچە نامايان قىلىنغان. يەنە «ئونسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە شىنجاڭدىكى داڭلىق چوققىلاردىن بىرى بولغان تۆمۈر چوققا مەنزىرىسىگە، تۆمۈر چوققا رايونىدىكى ياۋايى ھايۋانلارغا، ئۆسۈملۈكلەرگە، ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ شالچىلىق كەسپىگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىلىپ، بۇ ناھىيىنىڭ ئۆزگىچىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولسا، «بۈگۈر ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە بۈگۈردىكى توغراقلىق، «كەلپىن ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە كەلپىننىڭ تۆگە باقمىچىلىقى، ئۆرۈك ۋە ئۆرۈك مەھسۇلاتلىرى ئىشلەش دېگەندەك ئۆزگىچە كەسپلىرى مەخسۇس تونۇشتۇرۇلغان. بۇ جەھەتتە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى «پوسكام ناھىيىسى تەزكىرىسى» گە بېرىلگەن قىستۇرما سۈرەتلەردۇر، بۇ سۈرەتلەر گەرچە رەڭسىز بولسىمۇ، شۇ رەڭسىزلىكى، ئەنئەنىۋىلىكى بىلەن كىتابنىڭ قىممىتىنى ئالاھىدە ئاشۇرغان، چۈنكى بۇ سۈرەتلەر سۇ تۈگمىنى، ياغ تارتىش، كەتمەن سوقۇش، تېرە ئاشلاش، گىلەم توقۇش، يىپ ئېگىرىش، ئاياغ - كاساڭ ياساش، پىچاق چاقلاش، بورا توقۇش دېگەندەك مەزمۇندا پوسكام ناھىيىسىدىكى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى يوقىلىپ كېتىش گىردابىغا يۈزلەنگەن بەزى ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسپلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھالىتىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن. كەسپىي تەزكىرىلەردىن «پۇل مۇئامىلە تەزكىرىسى» دە شىنجاڭدا ئۆتكەن خانلىقلارنىڭ پۇللىرى، مىنگو دەۋرىدە شىنجاڭدا ئوبوروت قىلىنغان ئۇيغۇرچە خەت چۈشۈرۈلگەن دوللار، ئازادلىقتىن كېيىنكى نورمىلىق تەمىنلەشتە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق بېلەتلىرىنىڭ نۇسخىلىرى؛ «ئاشلىق تەزكىرىسى» دە شىنجاڭدا يېقىنقى زاماندا ئاشلىق ئۆلچەشتە ئىشلىتىلگەن ئۆلچەم سايمانلىرى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنىپ تېخى يېقىنغىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن ئاشلىق ئامبارلىرى، ئاشلىق - ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنا - سايمانلىرى، جۇۋاز، سوقا قاتارلىقلارنىڭ سۈرىتى؛ «ئورمانچىلىق تەزكىرىسى» دە شىنجاڭدا ئۆسىدىغان ئاساسلىق دەل - دەرەخلەر، جايلاردىكى قەدىمىي دەرەخلەر، تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونلىرىنىڭ مەنزىرىلىرى، ئورمان ئۆستۈرۈش - پەرۋىش قىلىش مەشغۇلاتلىرى، ئورمانچىلىق مەيدانلىرى ۋە كۆچەتخانىلارنىڭ كۆرۈنۈشى بېرىلىپ، كەسپىي تەزكىرىلەرنىڭ كەسپىي ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈلگەن، ئوبرازچانلىقى تېخىمۇ ئاشۇرۇلغان، مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىتىلغان.

تەزكىرىلەرگە سۈرەت ئىشلىتىشتە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. بىرىنچىدىن، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلىدىغان سۈرەتلەردە يېتەكچى ئىدىيە ئېنىق بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندا شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە ھازىرقى، كېيىنكى ئەھۋالىنى ئوبدان ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، تەزكىرە تۈزۈشتە سۈرەتلەرنى تاللاش ۋە جايلاشتۇرۇشنى ماس قەدەمدە ئېلىپ بېرىش كېرەك، سۈرەتنىڭ ئۇچۇق ۋە سۈزۈك بولۇشىغا دىققەت قىلىش كېرەك. ئۈچىنچىدىن، ۋەكىللىك خاراكتېردىكى سۈرەتلەرنى تاللاش كېرەك. باش مۇھەررىر كىتابقا سۈرەت تاللىغاندا تاللىغان سۈرىتى شۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماس كېلەمدۇ - يوق؟ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگىمۇ - يوق؟ دېگەنلەرنى ئويلىشىشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، نۇقتىلىق ۋە قاراتمىلىقلىقى بولغان سۈرەتلەرنى تاللاپ ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ھەر بىر يۇرت ۋە ماكاننىڭ ئالاھىدە نەرسىلىرىنى مەيلى سەيلىگاھ بولسۇن ياكى داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار، قەدىمكى خارابىلىكلەر، تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونلىرى بولسۇن قىسقىسى شۇ جاينىڭ خاسلىقىنى بەكرەك گەۋدىلەندۈرۈش كېرەك. تۆتىنچىدىن، تارىخىي سۈرەتلەرنى تاللاش كېرەك. تەزكىرىدە خاتىرىلىنىۋاتقىنى ئاساسەن تارىخىي ماتېرىيال بولغاچقا، ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلىدىغان سۈرەتلەرنى تاللاشتا ھازىرقى دەۋردىكى سۈرەتلەرنى تاللاش بىلەن بىللە بۇرۇن تارتىلغان تارىخىي قىممىتى، خاتىرە ئەھمىيىتى بار سۈرەتلەرنى تاللاش كېرەك. چۈنكى تەزكىرە تارىخنى ساقلايدۇ، تەزكىرىگە تارىخىي سۈرەتلەرنى بەرگەندە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەل بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بەشىنچىدىن، سۈرەتلەرنى ئېنىق چۈشەندۈرۈش كېرەك. چۈنكى ھەرقانداق بىر سۈرەتنىڭ بىر ئارقا كۆرۈنۈشى بولىدۇ، بۇ ئارقا كۆرۈنۈش پەقەت يېزىق چۈشەندۈرۈشى ئارقىلىقلا ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ، ئۇنىڭدىكى دېيىلمەكچى بولغان ۋاقىت، ئورۇن، ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان

ئوبيېكت، ئاپپارات، شەخس، مەنزىرىلىك جايلار، تۈرلۈك شەيئىلەر چوقۇم ئېنىق ھەم ئىخچام بايان قىلىنىشى كېرەك.

ئالتىنچىدىن، تەزكىرىگە بېرىلىۋاتقان قىستۇرما سۈرەتلەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن ۋاقتىنىڭ چېكى بولۇش كېرەك.

## 2. خەرىتىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە خەرىتە ئىشلەشتە دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار

تەزكىرە مەلۇم بىر جاينىڭ تەبىئىتى ھەم ئىجتىمائىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇنىۋېرسال ماتېرىيال كىتاب، ئۇنىڭدىكى خەرىتە مەلۇم بىر جاينىڭ كىچىكلىتىلگەن شەكلى ۋە ئەينەن نامايان قىلىنىشىدۇر. ئۇنىڭدا قارلىق تاغ، مۇزلۇق چوققا، قۇملۇق، بوستانلىق، دەريا - ئېقىن، يېزا، بازار، مەيدان، قىشلاقلار ئىنتايىن كىچىك ماسشتاب بويىچە بېرىلىدۇ. خەرىتە ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە رولىغا قاراپ ئادەتتىكى خەرىتە ۋە كەسپىي خەرىتە دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. تەزكىرىگە ئادەتتىكى خەرىتە بېرىلىدۇ، ئادەتتىكى خەرىتە مەمۇرىي رايون خەرىتىسى، يەر شەكلى خەرىتىسى، تارىخىي تەرەققىيات خەرىتىسى، چېگرا رايون خەرىتىسى، بازار - يېزا خەرىتىسى، سۇچىلىق خەرىتىسى، قاتناش خەرىتىسى، ئاسار ئەتىقە خەرىتىسى، بايلىقلارنىڭ تەقسىم قىلىنىش خەرىتىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەرىتە ئۆز نۆۋىتىدە ئوقۇرمەنلەرگە مەلۇم بىر جاينىڭ تەبىئىتى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەپسىلىي ۋە توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بەزى تەزكىرىلەرگە شۇ جاينىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى مەمۇرىي رايون خەرىتىسى، تۈزۈلمە خەرىتىسى، قاتناش خەرىتىسى، سۇچىلىق خەرىتىسى بېرىلگەن بولۇپ، بۇ خەرىتىلەر شۇ تەزكىرە كىتابىنىڭ تارىخىي قىممىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغان. مەسىلەن: «بۈگۈر ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە كىتابنىڭ باش تەرىپىگە ناھىيىنىڭ ھازىرقى مەمۇرىي رايون خەرىتىسى بېرىلگەندىن باشقا، «تەشكىلىي تۈزۈلۈشى» دېگەن قىسمىدا بۈگۈر ناھىيە بازىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتى، 1949 - يىلدىكى ھالىتى، 1933 - يىلدىكى ھالىتى ئۈچ پارچە ئاددىي خەرىتە ئارقىلىق ناھايىتى ئوچۇق گەۋدىلەندۈرۈلگەن، بۇ ئاددىي تارىخىي خەرىتە يىپەك يولى تۈگۈنىگە جايلاشقان بۇ قەدىمىي بازارنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرىدىكى ئوخشىمىغان ھالىتىنى ئوقۇرمەنلەرگە ئەينەن كۆرسىتىپ بەرگەن. «چاقىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايون خەرىتىسى بېرىلگەندىن سىرت، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى، مەشھۇر مەنزىرىلىك جايلار» قىسمىدا قەدىمىي كىروران (پىشامشان) بەگلىكىنىڭ خەرىتىسى بېرىلگەن. بۇ خەرىتە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ۋە بۇ ھەقتە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ پايدىلىنىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيالى بولۇپ قالغۇسى.

ھەرقانداق بىر خەرىتە شۇ خەرىتە ئىپادىلىمەكچى بولغان جاينىڭ شۇ دەۋردىكى مەلۇم تەرىپىنى ياكى شۇ جاينىڭ مەلۇم ساھەسىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن: «كورلا شەھىرى تەزكىرىسى» بىلەن «تيانشان رايونى تەزكىرىسى»دە بۇ ئىككى جاينىڭ 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى شەھەر رايونى خەرىتىسى بېرىلگەن. بۇ خەرىتىلەر ئارقىلىق بۇ جايلارنىڭ 80 -، 90 - يىللاردىكى كۆلىمى،

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

كوچا - يوللىرى، ئاممىۋى قاتناش بېكەتلىرى، ئىدارە - جەمئىيەتلەرنىڭ جايلىشىشى قاتارلىق ئەھۋالى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ چىققىلى بولىدۇ. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ «شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى» قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن شايار ناھىيە بازىرىنىڭ 50 - يىللاردىن ئىلگىرىكى كۆرسەتمىلىك خەرىتىسىدىن ھازىرقى شايار ناھىيە بازىرىنىڭ مەسچىت كوچىسىنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ ئىگەرچى كوچىسى، كۇچا كوچىسى، كۆنچى مەھەللىسى كوچىسىدىن ئىبارەت بىرنەچچە كوچىدىن تەركىب تاپقان ئەڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى كۆرۈۋالالايمىز.

خەرىتە ئىشلەشتە دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار. بىرىنچىدىن، خەرىتە ئىشلەشكە ئىنتايىن ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىش كېرەك. خەرىتە ئىشلەش ناھايىتى ئىنچىكە ۋە نازۇك، جاپالىق خىزمەت، ئۇ بىزنىڭ پەۋقۇلئاددە ئەستايىدىل بولۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ، بىر پارچە خەرىتە ئىشلەشكە قانچىلىك ئەجىر سىڭدۈرۈلسە ئۇ شۇنچىلىك پىشقان ۋە قوللىنىلىش دائىرىسى كەڭ ماتېرىيال بولالايدۇ. خەرىتىنى چۈشىنىشلىك قىلىپ ئىشلەش ناھايىتى زۆرۈر. چۈنكى خەرىتە مەلۇم بىر جاينىڭ ھەر خىل بەلگىلەر بىلەن كىچىكلىتىلگەن شەكلى، ئۇ بىزگە «يېزىق» دەپ بېرەلمىگەن نۇرغۇن ئەمەلىي بىلىملەرنى بېرەلەيدۇ، بىزگە شۇ جاينىڭ يەر تۈزۈلۈشى، مەمۇرىي رايونلىرى قىسقىسى شۇ جاينىڭ زادى قانداق بىر جاي ئىكەنلىكىنى ئەينەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئىككىنچىدىن، تەزكىرىگە شۇ جاينىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن خەرىتىلەرنى بېرىش كېرەك. ئاسارئەتىقىلەر كۆپرەك تارقالغان جايلارنىڭ تەزكىرىسىگە ئاسارئەتىقىلەرنىڭ جايلىشىش خەرىتىسىنى بېرىش ئارقىلىقمۇ شۇ جاينىڭ ئاسار ئەتىقە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ. قەشقەر شەھىرى قەدىمىي، داڭلىق شەھەر بولغاچقا، «قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى كۆرگەن كىشىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىلگىرىكى قىياپىتىنى بىلگۈسى كەلمەي قالمايدۇ. مەزكۇر تەزكىرىگە قەشقەر كوناشەھىرى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) نىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى خەرىتىسى بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا قەشقەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سېپىللىرىنىڭ دائىرىسى، كونا رەستە - كوچىلارنىڭ ئورنى، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىلىرىنىڭ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورنى كۆرسىتىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىسى ئايدىڭلاشتۇرۇلغان. توقسۇ ناھىيىسى مۆلدۈر ئاپىتى كۆپ كۆرۈلىدىغان جاي، مەزكۇر تەزكىرىنىڭ «تەبىئىي ئاپەتلەر» قىسمىدا مۆلدۈر ئاپىتى توغرىسىدا تولۇق چۈشەنچە بېرىلىش بىلەن بىللە «توقسۇ ناھىيىسىدىكى مۆلدۈر ئاپىتىنىڭ يۆنىلىش خەرىتىسى» قوشۇمچە قىلىنىپ، بۇ ھەقتىكى چۈشەنچە تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇلغان. ئۈچىنچىدىن، خەرىتە ئىشلەشتە يەر ناملىرىنى بەك قىسقارتىۋەتمەسلىك كېرەك، چۈنكى بىر جاينىڭ نامىنى خەرىتىنىڭ كونكرېت ئورنىغا قاراپ قىسقارتىۋەتسەك بەزىدە ئۇ باشقىچە بىر نامغا ئۆزگىرىپ قېلىپ ئوقۇرمەنلەرنى قايمۇقتۇرۇپ قويىدۇ. شۇڭا بۇ نۇقتىنى ئوبدان ئىگىلەش كېرەك.

## پايدىلانغان ماتېرىياللار:


1. «جۇڭگو تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق 3 - سانى.

2. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 3 - سانى.

3. «كورلا شەھىرى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 8 - ئاي نەشرى.

4. «چاقىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل 5 - ئاي نەشرى.

5. «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» (خەنزۇچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004- يىل 3 - ئاي نەشرى.

6. «توقسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل 7 - ئاي نەشرى.

7. «قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 8 - ئاي نەشرى.

8. «ئونسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل 6 - ئاي نەشرى.

9. «كەلپىن ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل 6 - ئاي نەشرى.

10. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل 6 - ئاي نەشرى.

11. «كۇچا ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل 1 - ئاي نەشرى.

12. «بۈگۈر ناھىيىسى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل 12 - ئاي نەشرى.

13. «كورلا شەھىرى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 8 - ئاي نەشرى.

14. «تيانشان رايونى تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىل 7- ئاي نەشرى.

15. «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى . ئاشلىق تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىل 8 - ئاي نەشرى.

16. «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى . پۇل مۇئامىلە تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل 9 - ئاي نەشرى.


تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى توغرۇل

# قەشقەرگە سەپەر

## چوقان ۋەلىخانوف

1858 - يىلى 28 - ئىيۇن كۈنى مەن قاپال شەھىرىگە 30 چاقىرىم كېلىدىغان قاراموللا دېگەن جايدا كارۋانغا قوشۇلدۇم.

1858 - يىل 27 - سېنتەبىر. بىز چىن ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا يېقىن بىر جايدا توختاپ قونالغۇ راسلىدۇق. قاراۋۇلخانا ئەتراپى سوقما تام بىلەن ئېتىلگەن بولۇپ، دەرۋازا ئالدىدا ئۈجمە دەرىخى سايە تاشلاپ تۇراتتى. تەكشۈرگۈچى ئوفىتسېر يېنىمىزدا بولمىغاچقا، ئەتىسى سائەت 12 گىچە ساقلاپ باقتۇق، ئوفىتسېر كەلمىگەچكە بىر ھەربىي خادىم ئازراق رەسمىيەت ھەققى ئېلىپ بىزنى ئۆتكۈزۈۋەتتى. بۇ ھەربىينىڭ تەرجىمانى بىزدىن بىر نەرسە ئۇندۇرۇۋالالمىغىنىغا ئاچچىقى كەلدى بولغاي خاتىرە قالدۇرغاندا كارۋان بېشىنىڭ چۈشەندۈرۈشىگە قارىماي مەن قاتارلىق ئون نەچچەيلەننى تاتار دەپ خاتىرىلىدى. ئادەملىرىمىزنىمۇ 57 نەپەر دېيىشنىڭ ئورنىغا 14 نەپەر دەپ يېزىپ، قالغان ئادەملىرىڭلارنى يوشۇرۇڭلار دەپ ئەسكەرتتى. ئۇ بۇنى ئاز دەپ يەنە سىلەردە قوراللانغان يۈزچە ئادەم بار دەپ كوتۇلدىغان پېتى قالدى.

بىز چېگرىدىن ئۆتۈپ ياناتاقتىن باشقا نەرسە ئۈنمەيدىغان سايلىق يولغا كىردۇق. ئالدىمىزدا ئانچە ئېگىز بولمىغان قۇم دۆۋىلىرى نامايان بولدى. قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئۇ تەرىپى ئۇستۇن ئاتۇش دېيىلىدىكەن. ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ تۇپرىقى ئانچە مۇنبەت بولمىسىمۇ، دەل - دەرەخلىرى بۈك - باراقسان بولۇپ ئايىنىيدىغان، لاي تامدا قوپۇرۇلغان زومچاق - زومچاق ئۆيلۈك مەھەللىلىرى بار ھاۋالىق بىر يۇرت ئىكەن.

بىز ئاتۇشنىڭ ئازاق كەنتىدە تۈنەپ ئەتىسى يەنى 29 - سېنتەبىردە ئاتۇش دەرياسى (چاقماق دەرياسى) دىن ئۆتتۇق. دەريا بويىدا ئۇچبۇرھان دۆڭى دېيىلىدىغان بىر دۆڭلۈك بولۇپ، دۆڭدە ئۈچ غار بار ئىكەن. يەرلىك كىشىلەرنىڭ دېيىشىچە، بۇ مەجۇسىيلىك زامانىدىن قالغان غار بولۇپ، غار ئىچىدە ئېتىكاپخانا بارمىش. ئارىمىزدا باشقىلار بۇ غارنى تەتقىق قىلىشقا قىزىقمايتتى، مەن تىرىشىپ باققان بولسامۇ غار ئىچىگە كىرەلمىدىم. بىز بۇ يەردە دۆڭگە چىقىپ، يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان يېشىللىققا چۆمۈلگەن قەشقەر يېزىلىرىنىڭ مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدۇق. شۇ كۈنى كەچ قەشقەر شەھىرىگە 12 چاقىرىم كېلىدىغان قۇتبۇللاخوجام مازىرى يېنىدا توختىدۇق.

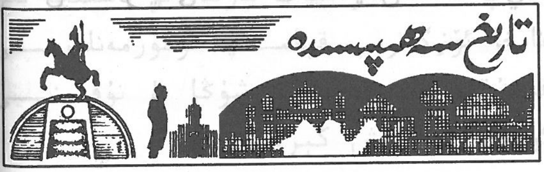


www.uyghurkitap.com

كارۋان بېشى بىرنەچچە ھەمراھلىرىمىزنى ئېلىپ شەھەرگە قوقان ئاقساقىلىغا سالام بەرگىلى كىرىپ كەتتى. ئالدىمىزدىكى كارۋانلار ئىغۋا تارقاتقانمۇ ياكى چېگرىدىكى قاراۋۇلخانىدىن مەلۇمات تاپشۇرۇۋالدىمۇ ئىشقىلىپ بىزنىڭ قەشقەرگە كېلىشىمىز چىڭ ھۆكۈمەتتى ئەمەلدارلىرىنى قاتتىق ساراسىمىگە سېلىۋەتتى. قەشقەر ئامبىلى بىلەن ھاكىمبېگى بىزنى تەكشۈرۈشكە مەخسۇس ئەمەلدار ئەۋەتتى. ئاڭلىشىمىزچە چېگرىدىن بىزنىڭ ئۆتكەنلىكىمىزنىڭ خەۋىرى كېلىشى بىلەنلا شەھەر سېپىللىرىدا ئەسكەرلەر كۆپەيتىلىپ، شەھەر ئەتراپىنى جىسەكچىلەر قاپلاپ كېتىپتۇ. قەشقەردىكى قوقان ئاقساقىلىمۇ كارۋان بېشىنى ئوبدان كۇتۇۋېلىپ، ئوغلى بىلەن زاكاتچى (باج ئەمەلدارى) نى قوشۇپ ئالدىمىزغا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار كارۋىنىمىزغا كېلىپ ماللىرىمىزنى ساناپ زاكات يىغىۋاتقاندا قەشقەر تەرەپ ئەۋەتكەن ئەمەلدارمۇ يېتىپ كەلدى. بۇ ئەمەلدار ساندۇقلىرىمىزنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، چېدىرلىرىمىزنى ئارىلاپ بېقىپ خاتىرجەم بولدى - دە، قەشقەر شەھىرىگە قايتىپ بېرىپ ئەنسىزلىككە تولغان بۇ شەھەرنى تىنچلاندۇرۇپ، كىشىلەر كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى. بىز ئەتىسى چارۋا ماللىرىمىزنى تازغۇن كەنتىگە چىقارتىۋېتىپ، تاۋار ماللىرىمىزنى ئېلىپ قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ كەتتۇق. شەھەرگە كىرىش يولىدا يەنە بىزنى تەكشۈرگىلى چىققان قەشقەر بەگلىرىگە ئۇچراپ قالدۇق. بۇ بەگلەر خەنزۇچە كىيىم كىيىشكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىسمائىل بەگ دەپ ئاتىلىدىغان ئەمىلى چوڭراق بىر بەگ بىزگە ساندۇقلىرىڭلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ كۆرسىتىڭلار، بولمىسا سىلەرنى قايتۇرۇۋېتىمىز دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. بىر ھازا دەتالاش قىلىشقاندىن كېيىن، بىز ھازىر كەچ بولۇپ كەتتى مالنى ئەتە كۆرۈڭلار دەپ تۇرۇۋالغاچقا بەگلەرمۇ ماقۇل بولۇشۇپ شۇ جايدىلا چېدىر تىكىپ قونالغۇ راسلىدۇق. كەچلىك تاماقتا بۇ بەگلەر بىلەن بىللە بولۇپ بىر ئوبدانلا ئەپلىشىپ قالدۇق. قوقانلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھە - ھۇ دەپ بېرىشى ھەم ئاز - تولا سوۋغات بېرىش دېگەنلەر بىلەن ئىشىمىز ئوڭغا تارتتى. ئىسمائىل بەگ ماللىرىمىزنى ئايرىم - ئايرىم ئېچىپ تەكشۈرمەيدىغان بولدى. ئەتىسى ئىسمائىل بەگ ئۆزى قەشقەرگە كىرىپ ھاكىمبەگكە بىزنىڭ قەشقەرگە دائىم كېلىپ تۇرىدىغان ئەنجانلىق سودىگەر ئىكەنلىكىمىزنى ئېيتىپ ئۇنى قايىل قىلغاندىن كېيىن شەھەرگە كىرىشىمىزگە پەرمان چۈشتى. بىز تۇمەن دەرياسىنىڭ ياغاچ كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈشىمىزگە كۆزىمىز شەھەرنىڭ ئېگىز سېپىللىرى بىلەن سېپىلنىڭ تۆت تەرىپىدىكى قاتار كەتكەن تۈۋرۈكلەرگە ئېسىلغان ئادەم كاللىلىرىغا چۈشتى. بۇ 1857 - يىلدىكى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئومۇمىي قىرغىندا ئۆلگەنلەرنىڭ كاللىلىرى ئىدى.

1858 - يىلى 1 - ئۆكتەبىر بىز قەشقەر شەھىرىگە كىردۇق. بىز دەرۋازىدىن كىرىپلا ئۇدۇل ئەنجان سارىيىغا يۈرۈپ كەتتۇق ھەم شۇ يەردە قوقان ئاقساقىلى بىلەن كۆرۈشتۇق. ئاقساقال تولىمۇ مۇلايىم كىشى بولۇپ، ئۇ بىزنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ قوقان خانىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە بىزگە ئاتىدارچىلىق

www.uyghurkitap.com

قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قەشقەر بەگلىرى بىز ئەكەلگەن گۈرجەكلەردىن گۇمانلىنىپ قالدى بولغاي گۈرجەكتىن بىرنى ئامبالغا كۆرسىتىپ بېقىشقا ئېلىپ كەتتى. قەشقەر بەگلىرىنىڭ بۇنداق گۇمانىنىڭ بارلىقىنى قوقان ئاقساقىلىمۇ بىلىپ تۇراتتى. دېمىسىمۇ 1825 - يىلدىن بۇيان قەشقەردە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭنىڭ ھەممىسىگە قوقانلىقلار ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىشقاتتى. بىز كېلىپ بىر ھەپتە ئۆتۈپ جۈمە كۈندە ھاكىم بەگ بىزنى ھوزۇرىغا چاقىرتىپ بىر قۇر ئەھۋال ئىگىلەپ باقتى.

3 - ئۆكتەبىر كۈنى قەشقەرنىڭ ئەڭ كاتتىلىرىدىن بىرى بولغان دورغا بەگ چاقىرتتى. ئۇ بېشىغا قىزىل مونچاقلىق مانجۇچە تەقيە كىيگەن، كۆزلىرىدىن يامانلىقى چىقىپ تۇرىدىغان كىشى ئىدى. 1857 - يىلدىكى خوجىلار يېغىلىقى تىنچىتىلغاندىن كېيىن دورغا بەگ ئەمەلىيەتتە قەشقەردە ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كېلىۋاتاتتى. شۇڭا بىزنىڭ ئىشىمىزنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇنىڭ زىممىسىگە چۈشكەنىدى. قوقان ئاقساقىلى بولسا قوقانلىقلارنى چىڭ تەرەپىنىڭ چاقىرتىپ سوراق قىلىشىنى پەقەتلا ياقتۇرمايتتى. ئاقساقال ئامبال، ھاكىمبەگ- لەرگە بىزنىڭ تەرىپىمىزنى قىلىپ، بىزنىڭ ئەنجانلىق ئىكەنلىكىمىزنى، شۇڭا ئۆزىنىڭ بىزگە مەسئۇل بولىدىغانلىقىنى كۆپ قېتىم ئېيتقانىدى. مانا بۈگۈنمۇ ھاكىمبەگ بىزنى چاقىرتقۇزدى، ئاقساقال بىزگە يۆلەك بولسۇن دەپ ئىككى ئادىمىنى قوشۇپ قويدى. ئۇمۇمەن قوقانلىق ئەمەلدارلار باشتىن - ئاخىر بىزگە ئوبدان ئاتىدارچىلىق قىلىپ كەلدى.

ھاكىمبەگ بىلەن كاراۋان بېشى ئوتتۇرىسىدا سوئال - جاۋابلار تۆۋەندىكى تەرتىپتە ئېلىپ بېرىلدى:

- ھەرقايسىلىرى كىملەر ھەم قەيەردىن كېلىشتىلە؟ دەپ بېقىشقان بولسىلا؟

- بىز مەرغىلان، تاشكەنت ھەم بۇخارالاردىن كەلگەن ئەنجانلىقلار بولىمىز. تىجارەت ئىشى بىلەن تاپقان پايدىمىزغا يەنە مال ئېلىپ يەنە سودا قىلماق ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىشىمىز.

- خوش، سىلەر ئەنجانلىقمىز دەيسىلەر، ئەمىسە نېمىشقا ئەنجانلىقلارغا ئېچىپ بېرىلگەن يول بىلەن كەلمەي باشقا يول بىلەن كەلدىڭلار؟

- بىز بىر قىسىم ماللىرىمىزنى قويغا تېگىشىۋېلىش ئۈچۈن ئىسسىقكۆل تەرەپكە بارغان، شۇڭا ئازراق چۆگىلەپ قالدۇق.

- قەشقەرگە نەچچە كۈندە كەلدىڭلار؟

- يەتمىش بەش كۈن كەتتى.

- چېگرىدىن رۇخسەتسىز كىرىپسىلەر ھەم ئادىمىڭلارنىڭ سانىنى يوشۇرۇپسىلەرغۇ؟

- چېگرىدا ئوفىتسېر ئۆزى يوق ئىكەن. ئۇنىڭ ئورنىدا بىر ئەسكەر بىزگە رۇخسەت قىلدى. بىز ئادەملىرىمىزنى تولۇق مەلۇم قىلساقمۇ تىلماچ بىھۇدە گۇمانلىنىپ 100دىن ئوشۇق ئادەم بار دەپ خاتىرىلىۋالدى. ئادەملىرىمىز راست 57. بۇنىڭغا ئۆزلىرى ئەۋەتكەن بەگلەرمۇ كېپىل بولالايدۇ. تىلماچنىڭ گېپىگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ.

ئەمدى ھاكىمبەگ تاتارلاردىن سوئال سوراپ ئۇلاردىن ئورۇس ھۆكۈمىتى تارقىتىپ بەرگەن يول خېتىنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتە قىلدى. تاتارلار بىز تاشكەنتلىك

تاتارلار بولىمىز، بىز روسىيىگە بارمىغان دەپ تۇرۇۋالدى. ھاكىمبەگ ئاخىرىدا ئۇستەل ئۈستىدىكى گۈرجەكنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ بۇ قورالنى نېمىشقا بۇنچىۋالا كۆپ ئەكەلدىڭلار دەپ سورىدى. بىز بۇ گۈرجەكلەرنى ساتقىلى ئەكەلگەنىدۇق دەپ جاۋاب بەردۇق. بىزگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن بىر قوقانلىق: «ھاكىمبەگ جانابلىرى ئەگەر بۇ گۈرجەكلەردىن خاتىرجەم بولالمىغان بولسىلا ھەممىسىنى سېتىۋالسىلىمۇ بولىدۇ» دەپ قوشۇپ قويدى. ئاخىرىدا ھاكىمبەگ ئۇ يەر- بۇ يەردىن گەپ قىلىپ ئىشنى يىغىشتۇردى. بۇ ئەھۋاللارغا قاراپ بىز قەشقەردىكى ئىشلىرىمىز ئانچە ئوڭغا تارتمامدىكىن دەپ قالدۇق. ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتۈپ قەشقەرنىڭ ئىشىك ئاغىسى كېلىپ ئامبالنىڭ بىزنى چاقىرتقانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ يەنە ھەممىمىزنى تەشۋىشكە سالدى. ئامبال شەھەر سىرتىدىكى بارگاھتا بولۇپ، بىز ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن يەنە شەھەردىن چىقتۇق. شەھەردىن چىقىشىمىزغىلا ئامبال ئۈچۈن مەخسۇس تىكىلگەن چېدىر بىلەن چېدىر يېنىغا ئورنىتىلغان قارىماققا دارغا ئوخشايدىغان تۈۋرۈكلەرنى كۆرۈپ بىر ئاز قورققاندەك بولدۇق. مۇلازىملار بىزنى چېدىرغا تەكلىپ قىلدى. چېدىر ئىچىگە قويۇلغان ئۇزۇن ئورۇندۇقتا بېشىغا مۇنچاقلىق مانجۇچە تەقىيە كىيگەن تۆت كىشى ئولتۇراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل مۇنچاقلىق مانجۇچە تەقىيە كىيگەن ئىككى كىشى قەشقەر ئامبىلى بىلەن ھاكىمبەگ ئىدى. قالغان كۆك مۇنچاقلىق تەقىيە كىيگەن ئىككىسىمۇ قەشقەرنىڭ كاتىپلىرىدەك قىلاتتى. بىز چېدىرغا كىرىپلا ئىككى قولىمىزنى جۈپلەپ پېشانىمىزگە تەككۈزۈپ سالام بەردۇق. ئامبال بىزگە بىر ھازا مىختەك قاراپ تۇرغاندىن كېيىن خەنزۇ تىلىدا: بۇلار ئورۇسقىمۇ، تاتارغىمۇ ئوخشىمايدىكەن، ئەنجانلىقتەك قىلىدۇ دەپ زۇۋان سۈردى. ئاندىن ئۇ بىزدىن تىنچ- ئامانلىق سورىغاچ بىز كەلگەن يوللاردىكى چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىدى، ئاخىرىدا كارۋان بېشى بىلەن قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ غۇلجا ئەھۋاللىرى، ئۆزىنىڭ غۇلجىدىكى تونۇش- بىلىشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ ئېچىلىپ- يېيىلىپ ئولتۇرۇشتى. قايتىدىغان چېغىمىزدا ئامبال سودا- سېتىق ئىشلىرىمىزنىڭ ئوبدان بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈپ بىر چىرايلىق ئۆزىتىپ قويدى. ئاشۇ قېتىملىق كۆرۈشۈشتىن كېيىن بىزنى سوراق قىلىدىغان، يوشۇرۇن كۆزىتىدىغان ئىشلارمۇ تۈگىدى.

شۇ كۆرۈشۈشتىن كېيىن بىز ئەنجانلىقلار دېگەن نام بىلەن قوقان ئاقساقىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتۇق. ئۇ چاغدا قوقان ئاقساقىلى ئومۇمەن بارلىق چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشاتتى، ھەتتا ساقچى قىسىملارنى ساقلاش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا بىز قەشقەردىكى چەت ئەللىكلەر بىلەن خېلى قويۇق ئارىلىشاتتۇق. ئاقساقال بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز ناھايىتى ياخشى ئىدى. بىزنىڭ كارۋاندىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى مەرغىلانلىقلار بىلەن بۇخارالىقلار بولغاچقا، ئۇلار قەشقەردە ئاسانلا تۇغقان ياكى تونۇش- بىلىش تېپىۋالاتتى. كارۋان بېشىنىڭمۇ مەرغىلانلىق تايىماتباي، ساغاتباي، ھەسەنجان ۋە بۇخارالىق

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

قارىي دىگەندەك تۇغقان ھەم يۇرتداشلىرى بولۇپ، ئۇلار قوقان ھەم قەشقەرلەردە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە كىشىلەر ئىدى. بىز ئاشۇلارنىڭ ياردىمىدە ئاقساقال ھەم قەشقەردىكى كاتتىلار بىلەن خېلى ئوبدان چىقىشىۋالغاندۇق. بىزنىڭ ھەر خىل تەكشۈرۈش ھەم سىناقلاردىن ئاسان قۇتۇلالىشىمىزدىمۇ ئاشۇلارنىڭ ياردىمى بار ئىدى. بىز ئاقساقالغا رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن سوۋغا-سالام ئېلىپ ئۇنى يوقلاپ باردۇق. سوۋغىتىمىز بەك كۆپ بولمىسىمۇ، باشقا قوقانلىقلارنىڭ سوۋغاتلىرىدىن ئېشىپ چۈشەتتى.

ئاقساقال ئۆزىنى يوقلاپ بارغانلىقىمىزدىن تولىمۇ مەمنۇن بولۇپ بىزگە باشتىن-ئاخىر ئاتىدارچىلىق قىلىدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم بىلدۈردى. ئاقساقالنىڭ قولى ئىشقا تەگكەن بىر بەگزادىسى بولۇپ، بىز ئۇنىڭ بىلەن ئاسانلا ئاغىنە بولۇۋالدۇق. بىز بۇ يىگىتكە ھەمىشە بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ بېرەتتۇق. بەزمە-مەشرەپلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ قەشقەر بەگلىرى بىلەنمۇ ئالاقىمىز كۆپەيدى. بۇ بەگلەر ئۆزلىرىنىڭ نام-ئەمەللىرىنى كۆزدە تۇتۇپ بىز چۈشكەن سارايلارغا كېلەلمىسىمۇ، ئەمما دۇكانلىرىمىزنىڭ دائىملىق خېرىدارلىرى ئىدى. ئارىلاپ-ئارىلاپ بىزنىمۇ ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىپ تۇراتتى. قوقان ئاقساقىلىمۇ مۇھىم ئىشلار چىقىپ قالسا بىزنى چاقىرتىپ مەسلىھەتكە قاتناشتۇراتتى. شۇنداق قىلىپ بىزلەر ئاسانلا قەشقەر بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خەلقى ئارىسىدا ئىناۋەت قازاندۇق. بىز قەشقەرگە كەلگەن ھەپتىسىلا ئەكەلگەن ماللىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئالتۇن-كۇمۇشلەرگە سېتىپ قولدىن چىقىرىۋەتتۇق، ئاز بىر قىسمىنى نېسىگە بەردۇق. نېسى ئالغانلار بىز كېتىدىغان چاغدا پۇلىنى بېرىدىغان بولۇشتى. بىز دەڭ دەپ ئاتىلىدىغان كارۋان سارىيىدىن 11 دۇكان، ئۆستەڭبويى دېيىلىدىغان بىر يان كوچىدىن بىر قانچە ھوجرا ئۆي ئالدۇق. ئالتە شەھەردە، جۈملىدىن قەشقەردە باشقا يۇرتتىن كېلىپ بىر مەھەل تۇختاپ قالغان ئەرلەرنى ئۆيلەپ قويىدىغان بىر ئادەت بار ئىكەن. قەشقەرلىكلەر بۇنداق قىلىقنى قاتتىق چەكلەيدىغان مەزھەبكە تەۋە مۇسۇلمانلار بولسىمۇ، ئەمما بۇ شەھەردە دىنغا قارىغاندا ئادەت كۈچى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىكەن.

نىكاھلىنىدىغان ئەرلەر شەرىئەت بويىچە نىكاھ ئوقۇتۇپ بىر ئايالنى ئەمرىگە ئالىدىكەن ھەم توي قىلغاندىن كېيىن باشقا ئاياللارغا ئىش-پەش تارتىش مەنئى قىلىنىدىكەن. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىز قەشقەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە كۆنۈپ قالدۇق. قەشقەرلىكلەر بىز كىيىۋالغان تاتارچە يەكتەك ۋە بۆكلەرگە ھەيرانلىق بىلەن قارىشىپ بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى. بىزمۇ ئۆز-ئۆزىمىزدىن خۇدۇكسىرەپ ماڭالماي ئاخىرى ئەنجانلىقلارغا ئوخشاش بېشىمىزغا سەللە يۆگەپ (دىنىي ئۆلىمالاردىن باشقا قەشقەرلىكلەر ئادەتتە سەللە يۆگىمەيدۇ) بۇخاراچە يەكتەكلەرنى كىيىۋالدۇق.

بۇ چاغدا ئات-تۆگىلىرىمىز ئورۇقلاپ جىنازىغا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۇلارنى سەمرىتىپ يولغا چىقىپ بولغۇچە يەنە ئىككى ئاي بىكار قالاتتۇق. شۇڭا مەن مۇشۇ ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ يەكەننى كۆرۈپ

كېلەيمىكىن دېگەن نىيەتكە كەلدىم. بۇخارالىق مۇھسىن ساغىتوف ئىسىملىك بىر ھەمراھىمنىڭ سېتىپ بولالمىغان بىر قىسىم خۇرۇملىرى بار ئىدى، ئىككەيلەن ئاشۇ خۇرۇملارنى ساتقاچ يەكەنگە بىللە بارماقچى بولدۇق. بىز ھۆكۈمەتنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويماسلىق ئۈچۈن مالنى ئالدىن ماڭغۇزۇۋېتىپ، ئۆزىمىز ئاقساقالدىن يول خېتى ئېلىپ ئارقىدىن ماڭدۇق.

10 - ئۆكتەبىر. بىز قەشقەر شەھىرىدىن چىقىپ تازغۇن بىلەن يەنە بىر جايىنىڭ ئارىسىدىكى توساقتا يول خېتىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، بىر قونۇپ ئەتىسى ئاش ۋاقتى بىلەن يېڭىسارغا باردۇق. بۇ جەرياندا بىز مەھەللە ئىچى بىلەنمۇ، قۇم بارىخانلىرى ئارىسىدىمۇ ماڭدۇق. ھارۋىكەشلەرنى شەھەر سىرتىدىكى بىر دەڭدە قالدۇرۇپ قويۇپ ئۆزىمىز شەھەرگە كىرىپ بىر تونۇشىمىزنى تاپتۇق. يېڭىساردا بىز قەشقەردە تونۇشقان ئەنجانلىقلار خېلى كۆپ بولغاچقا، ئۇلار بىزنى مەشرەپ قىلىپ بېرىمىز دەپ قويۇپ بەرمەي ئىككى كۈن كاشىلا قىلدى. شۇنداق قىلىپ بىز قەشقەردىن چىقىپ بەشىنچى كۈنى ئاران يېڭىساردىن چىقىپ كېتەلىدۇق. يېڭىساردىن كۆكرابات دېگەن ئۆتەڭگىچە بىز مىغ - مىغ ئادەملەر بىلەن تولغان كەنتلەر، ياپ - يېشىل دەرەخزارلىقلار ئارىسىدا ماڭدۇق. كىچىك ئېقىنلارمۇ ئۇچراپ تۇردى. ئەمما قىزىل ئۆتىڭىدىن ئۆتۈشىمىزگىلا كۆز ئالدىمىزدا چۆل - جەزىرە نامايان بولۇشقا باشلىدى. قىزىل بازىرىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدە قۇم شەھىدان دەپ ئاتىلىدىغان بىر شېھىتلىك بار ئىكەن. مۇسۇلمانلار بۇ يەرنى بەكمۇ ئۇلۇغلايدىكەن. بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەرقانداق بىر يولۇچى بۇ شېھىتلىككە يانداپ سېلىنغان مەسچىتكە كىرىپ ناماز ئوقۇپ ئۆتىدىكەن. يەرلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىپ بېرىشىچە، بىر زامانلاردا بۇ يۇرتنىڭ غازى ئارسلانخان ئىسىملىك بىر پادىشاھى ئىسلام ئۈچۈن غازات قىلىپ مۇشۇ يەردە شېھىت بولغانمىش.

كۆكرابات 30 غا يېقىن ئائىلە جايلاشقان، دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدىغان كىچىك بىر يېشىللىق مەھەللە. كۆكراباتتىن ئۆتۈپ كەتسەك يول بويى قۇم بارىخانلىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ. سۈيى تۇزلۇق كۆللەرمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. بىز كۆكرابات ئۆتىڭىدىن ئۆتۈپ ئانچە ئۇزاققا بارمىغانىدۇق، قەشقەردىن ئەۋەتىلگەن بىر چاپارمەن كەينىمىزدىن ئاتلىق قوغلاپ يېتىپ بىزگە بىر خەتنى يەتكۈزدى. بۇ قەشقەردىكى بۇرادەرلىرىمىز ئالاھىدە ئەۋەتكەن خەت بولۇپ، خەتتە: قوقاندا مەللەبەگ تەختنى تارتىۋاپتۇ، ۋەلىخان تۆرە قوقاندىن قېچىپ چىقىپتۇ دېگەن خەۋەر تارقىلىپ قەشقەردە خەلق ئەنسىزچىلىككە چۈشتى، سىلەر يەكەنگە بارماي تېز قايتىپ كېلىڭلار، دېيىلگەنىدى. بىز خەتنى كۆرگەندىن كېيىن بىرەر كېلىشمەسلىكنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ دەرھال قەشقەرگە قايتتۇق.

قوقاننىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيىتى توغرىسىدا بىز ئالاتاۋ قىرغىزلىرى ئارىسىغا كەلگەن چاغلىرىمىزدىلا ھەر خىل مىش - مىش گەپلەرنى ئاڭلىغانىدۇق. تېرەك داۋىنىدا قىرغىزلارنىڭ ھېچ تەپتارتماستىن بىزنى ئارىغا ئېلىۋالغىنىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. قوقان خانلىقىدا بىر خان ئاغدۇرۇلۇپ يەنە بىر خان

تەختكە چىقىپ بولغىچە بەزى ئىشلار يۈگەنسىز قالاتتى. بۇنداق چاغلاردا تاغ بويلىرىدا بۇلاڭچىلارنىڭ «خاننىڭ ئەمرى دېگەن نامدا ئېلىپ بارىدىغان قاقتى - سوقتى قىلىشلىرى ھەددىدىن ئاشاتتى. قوقاندا بولۇۋاتقان ئىشلارنىڭ خەۋەرلىرى قەشقەرگە مەللەبەگ بىلەن ئاكىسى خۇدايارخاننىڭ ئادەملىرى ئارقىلىق تارقىلاتتى ھەم قەشقەر تەرەپ ئەۋەتكەن قوقاندىكى پايلاقچىلارمۇ يېڭى - يېڭى خەۋەرلەرنى كىرگۈزۈپ تۇراتتى.

ئۆكتەبىر ئېيىدا قەشقەرگە قوقاندا مەللەبەگنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى كەلدى. ئارقىدىن يەنە خۇدايارخان بىلەن مەللەبەگدىن تەڭلا زاكاتتىن يىغىلغان پۇلنى ئەۋەتىپ بەرسۇن دەپ يارلىق كەلدى. ئاقساقال قايسى خاننىڭ گېپىنى ئاڭلاشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قالدى. ئەگەر بىر خاننىڭ گېپىنى ئاڭلىسا يەنە بىرى ئۇنى بوش قويمايتتى. زادى قايسى خاننىڭ يېڭىپ چىقىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى.

15 - ئۆكتەبىر. قوقاندىن مەللەبەگنىڭ تەختكە چىققانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى. يېڭى خان ئاقساقالنى ئالماشتۇرمايدىغانلىقى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئەمما بۇ پەرمان نەسىردىن قولىدىكى پۇلنى يوق قىلىۋەتمىسۇن دەپ ئىشلەتكەن ھىيلىسى ئىدى. ئارىدىن بىر كۈن ئۆتۈپ نارمۇھەممەت قوقاننىڭ قەشقەردىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئاقساقاللىققا تەيىنلەنگەنلىكى مەلۇم بولدى. نارمۇھەممەتنىڭ ئادەملىرى نەسىردىننى قولغا ئېلىپ مال - بىساتلىرىنى ئۇلجا ئالدى. نارمۇھەممەت قەشقەرگە يېتىپ كەلگىچە قەشقەردىكى قوقانلىقلارنىڭ ئىشلىرىنى ئۇنىڭ بۇرۇن قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن ئىنىسى سۇلايمانقۇل باشقۇرغاچ تۇردى.

قوقاندا يېڭى خان تەختكە چىقىشى بىلەن كونا مەنسەپدارلارغا ياخشى كۈن بولمىدى. بۇرۇنقى ئاقساقال بىلەن ئۇنىڭ بەگزادىسىگە ئەمدى جاھان بەكمۇ تارلىق قىلدى. بۇرۇن ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك چۆگىلەپ كېتەلمەي قالغانلار ئەمدى يولۇقماس بولۇۋالدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر بىزنى بەكمۇ ئەجەبلەندۈرگەنىدى. بولۇپمۇ بىر تىيىنغا زار بولۇپ، غېرىبسىنىپ قالغان ئاقساقالنىڭ ھالىغا قاراپ ئادەمنىڭ ئىچى ئېچىشاتتى. ئەكسىچە بۇرۇن ھېچكىمنىڭ نەزىرى چۈشمەيدىغان سۇلايمانقۇل ھەممە كىشى ھۆرمەتلەيدىغان ئادەمگە ئايلىنىپ قالدى. ھەر كۈنى بەزمە - مەشرەپلەرگە تەكلىپ قىلىنىپ سوۋغا - سالاملار ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى. يېڭى ئاقساقالنىڭ چاپارمەنلىرى كونا ئاقساقال مال - بىساتىنى يوشۇردىمىكىن دەپ گۇمانلىق جايلارنى ئاختۇرۇشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇلار بىزنىڭ سارايغا كېلىپ نەسىردىنگە قانداق سوۋغات بەرگەنلىكىمىزنى سۈرۈشتە قىلدى. بىز بەرگەن نەرسىلىرىمىزنىڭ جايىنى دەپ بەردۇق، ئەمما ئاقساقالنىڭ ئوغلىغا بەرگەن سائەت بىلەن پىستولىتىنىڭ گېپىنى قىلمىدۇق. نەسىردىن قوقاننىڭ قەشقەردىكى ۋەكىلى بولۇش بىلەن قەشقەرنىڭ تىنچلىقىغا كارامەت كۈچ قوشقان. قەشقەر كاتتىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە كەسكىن ھەم يۈرەكلىك بىلەن ئىش قىلىدىغان، كىشىلەرگە باي، نامرات دېمەي باراۋەر مۇئامىلە قىلىدىغان پەزىلەتلىك كىشى ئىدى. ئەمما بۇ كىشى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مەرتىۋىدىن ئايرىلىپ بېشىغا كۈن چۈشكەندە ھېچكىم قارشى پىكىردە بولمىدى، بەلكى سۈكۈت قىلىشتى.

25 - نويابىر. يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئاقساقال نارمۇھەممەت قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. خۇدايارخان دەۋرىدە قەشقەر تەرەپ قوقاندا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئەلچىلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە قايتىپ كەلدى. مۇسۇلمانقۇلنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە قەشقەردىكى چەت ئەللىكلەر، يۇرت چوڭلىرى، مۆتىۋەرلەر ھەم قەشقەر ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئىشىك ئاغىسى بولۇپ ئۇنى قارشى ئالغىلى چىقتۇق. نارمۇھەممەت ھەمراھلىرى بىلەن شەھەرگە كارامەت داغدۇغا بىلەن كىردى. ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئارغىماق ئاتقا مىنگەن يىگىتلەر ھىمايە قىلىپ ماڭاتتى. ئالدىدا بىر ئەسكەر يولنى بوشىتىڭلار دەپ توۋلىغىنىچە يول ئېچىپ ماڭدى. ئەتىسى قەشقەردىكى چەت ئەل پۇقرالىرى بەس - بەستە ئاقساقالدىن ھاردۇق سوراپ باردۇق. بىزمۇ كارۋانغا ۋاكالىتەن بىر تاختا چاي ئاپىرىپ ھاردۇق سورىدۇق. بىز بۇنىڭدىن ئىلگىرى مەللەبەگنىڭ قوقان خانى بولغانلىقى خەۋىرى كەلگەندە بىر تاختىدىن چاي يىغىش قىلىپ مۇسۇلمانقۇلنى تەبرىكلەپ بولغانىدۇق. كېيىن بىز يەنە ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنىڭغا تون، تۆمۈر كارىۋات، ئالتۇن سائەتلەرنى سوۋغا قىلدۇق. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىمۇ ئوبدان رازى قىلدۇق.

يېڭى ئاقساقال قارىماققا بەكمۇ مۇلايىم ھەم رايىش ئادەم ئىدى. ئاشۇرۇۋەتمىسەك بۇنداق كىشىلەر قوقانلىقلار ئارىسىدىن ناھايىتى ئاز تېپىلاتتى. نارمۇھەممەت ئاقساقالنىڭ يەنە دادخاھلىق دەرىجىسىگە تەڭ كېلىدىغان ئىشىك ئاغىسى دېگەن مەرتىۋىسىمۇ بار ئىدى. ئۇ بۇرۇن مىڭبېگى بولغان كىشى ئىدى. بۇ ئاقساقال ئاچچىق - چۈچۈك ئېچىملىكلەرگە ئامراق بولغاچقا، قەشقەر بايلىرى ئۇنى دائىم ئويۇن - تاماشىغا ئاپىرىپ تۇراتتى ھەم ئۇنىڭدىن ھېيىقمايتتى. ئاقساقال كۆرۈنۈشتە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئۆزىنى ئۇرمايدىغاندەك قىلاتتى. بىراق مۇھىم ئىش چىقىپ قالسا مۇسۇلمانقۇلنى چاقىرىپ بارمەسلىھەت ئىش قىلاتتى. بىز سۇلايمانقۇل بىلەن ئىلگىرىمۇ تونۇشاتتۇق، شۇڭا ئۇ ئارقىلىق يېڭى ئاقساقال بىلەنمۇ ئاسانلا چىقىشىپ كەتتۇق. مېھماندارچىلىقلاردا بىللە بولدۇق. ئاقساقال كارۋىنىمىزدىكى بىرەيلەننى ئەڭ يېقىن ئادىمىم دەپ قاراپ ئۇنىڭغا زەر تون، ئات ۋە ھەربىيچە ئۆتۈك تەغدىم قىلىپتۇ. بىز بۇ چاغلاردا قەشقەردىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ھەم ئەركىن كىشىلەر ھېسابلىناتتۇق. شۇ چاغلاردا قەشقەردە كېچىدە يول يۈرۈش مەنئى قىلىنغان بولسىمۇ، بىز خالىغانچە كېتىۋېرەتتۇق.

قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ ئات - ئۇلاغلىرىمىزمۇ سەمىرىپ ئوبدان بولۇپ قالدى. ئەمدى كېتىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلمىساق بولمايتتى. بىز كەلگەن ئاقساي يولى قار ئاستىدا قالغاچقا، ئۇ تەرەپ بىلەن ماڭغىلى بولمايتتى. قوقان يولى بىلەن ماڭساق بەك چۆگىلەپ قالاتتۇق، يەنە كېلىپ ئۇ تەرەپتە مېنى تونۇپ قالىدىغانلارنىڭ چىقىپ قېلىشىدىن قورقاتتۇق. شۇڭا بىز ئۈچتۇرپان تەرەپ بىلەن ماڭماقچى بولۇپ، بىر مەھەل توختاپ نېسى بەرگەن ماللىرىمىزنىڭ پۇلىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يىغدۇق. چىلىك تەرەپنىڭ بېرىدىغان يول خېتىمۇ فېۋرالنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاران تەييار بولدى.

بىز ئەمدى ماڭايلى دەپ تۇرۇشىمىزغا يەنە پالاكەت باستى. بۇ چاغدا غۇلجىدىن چىققان قەشقەرلىك سودىگەرلەر بىلەن شەمەيدىن چىققان تاشكەنتلىك سودىگەرلەر قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ بىزنىڭ كارۋاندا روسىيىنىڭ پايلاقچىسى بار ئىكەن دېگەن گەپنى قەشقەرگە تارقىتىۋەتتى. نارمۇھەممەت ئاقساقال بۇ گەپكە قەتئىي ئىشەنمىدى. بىر قىسىم قوقانلىقلار ھېلىقى ئورۇس پايلاقچىسىنى بىزنىڭ شەھەر سىرتىدىكى تۆگىلىرىمىزنى باقىدىغانلار ئارىسىدا ئىكەن دەپ گەپ تارقاتتى. قوقان ئەسكەرلىرى بېرىپ تەكشۈرۈپ بېقىپ پايلاقچىنى تاپالمىدى. قەشقەر تەرەپنىڭ بىزگە چولىسى تەگمەيتتى. بۇ چاغدا قوقاندىن قېچىپ چىققان ۋەلىخان خوجا ئۇچتۇرپان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولۇپ، پۈتكۈل قەشقەرلىكلەر ۋەلىخان خوجا ھەققىدىكى پاراڭلار بىلەن ئاۋارە ئىدى. شەھەر ئىچىدە جېسەكچىلەر قايتا كۆپەيتىلىپ، شەھەر دەرۋازىسىنىڭ مۇداپىئەسى كۈچەيتىلگەنىدى. چېگرىدىمۇ ئەسكەرلەر ھەسسىلەپ ئاشۇرۇلدى.

ھۆكۈمەت تەرەپ داڭزىنغا نەيزە دېگەندەك قورال - ياراغلارنى يىغىپ شەھەر مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. ھازىرچە بىز بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمىسىمۇ، بىزنىڭ قەشقەرگە كېلىشىمىزدىكى ھەقىقىي مەقسىتىمىز ئاشكارىلىنىپ قالغىچە بۇ يەردىن قەتئىي كېتىشىمىز كېرەك ئىدى.

فېۋرال ئېيى كىرىشى بىلەنلا قەشقەردە ھاۋا ئىسسىپ ئەتىياز كىردى. شۇڭا مارت ئېيى كىرسە تاغ يولى ئېچىلىپ قالارمىكىن دەپ توختاپ قالدۇق.

7 - مارت. كارۋىنىمىز قەشقەردىن يولغا چىقىپ تېرەك داۋانغا يول ئالدى. بىز بىرقانچەيلەن يول خېتىمىزنى يېڭىلاش ئۈچۈن ئارقىدا قالدۇق. يول ئەھۋالىنى ئۇقۇپ باققىلى كەتكەن ئادەملىرىمىز تېرەك داۋاندا تېخىچە قار قېلىن بولۇپ ئۆتكىلى بولمايدىغانلىقىنى، پەقەت قوقان خانلىقى باشقۇرۇشىدىكى قۇرتقا قەلئەسى ئارقىلىقلا ماڭغىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر ئېلىپ كەلدى. بىز ئاقساقالنىڭ يول پۈتۈنلەي ئېچىلغىچە توختاڭلار دېگىنىگىمۇ قارىماي تېز مېڭىشنىڭ كويىغا چۈشتۇق. ئاڭلىساق قۇرتقا قەلئەسىنىڭ بېگى بۇغا قەبىلىسىدىن بولغان قىرغىزلارنىڭ گېپىگە بەكمۇ ئىشىنىدىكەن. شۇڭا ئۇ قىرغىزلارنىڭ بىزنىڭ كارۋىنىنىڭ ئىنتايىن باي كارۋان ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قىزىقتۇرۇشلىرىنى ئاڭلاۋېرىپ، بىزدىن تازا بىر زاكات ئېلىۋېلىشنىڭ كويىدا شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئاقساقال بىزگە بىر ئەسكەر قوشۇپ بەردى ھەم قۇرتقا قەلئەسىنىڭ بېگى ئۆمىرازاققا سوۋغا - سالاملار بىلەن بىزنى ئوبدان كۈتۈۋېلىشنى ئېيتىپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. 1859 - يىلى 12- ئاپرېل مەن ۋېرنىي قورغىنىغا قايتىپ كەلدىم. مېنىڭ قەشقەرگە قىلغان سەپىرىم 1859 - يىلى 28 - ئىيۇندىن 1859 - يىلى 12 - ئاپرېلغىچە جەمئىي 10 ئاي 14 كۈن داۋام قىلدى. قەشقەردە تۇرغان ۋاقتىم 1 - ئۆكتەبىردىن 13 - مارتقىچە بولۇپ بەش ئايدىن ئاشىدۇ. قەشقەردىكى سودىمىزدىن خېلى

ئوبدان پايدا چىقتى. يولغا چىققىنىمىزدا 19 مىڭ سوم كۈمۈش پۇلغا يارىغۇدەك مېلىمىز بار ئىدى. بىر قىسىم مالنى قازاقلار بىلەن قىرغىزلاردىن قويغا تېگىشىۋېلىپ قالغىنىنى قوي بىلەن قوشۇپ ئەسكەرگە 4068 قوقان پۇلى (ئالتۇن پۇل) غا ساتتۇق. 1857 - يىلدىكى قوزغىلاڭدىن كېيىن قەشقەر بىلەن قوقاننىڭ سودىسى ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، بىز قەشقەرگە بۇنداق كۆپ مال ئاپارغان تۇنجى كارۋان بولۇپ قالدۇق. بولۇپمۇ قويلىرىمىز 63 يامبۇدىن سېتىلىپ كۆپ پايدا ياراتتى. يول بويى باشقىلارغا زاكات، سوۋغاتلار بېرىش ئۈچۈنمۇ خېلى پۇل كەتتى، ئات - ئۇلاغلىرىمىزمۇ يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئاۋات قەشقەر بازىرىدىن مال ئەكىلەلمىدۇق. قەشقەر بىلەن ئالاقىسى ياخشى چىققان سودىگەرلەر ئالدى بىلەن ماللىرىنى ماڭغۇزۇپ كېيىن ئۆزلىرى ئازغىنە ئادىمى بىلەن ماڭاتتى. بىز بولساق بۇ ناتونۇش يۇرتتا 32 ئادەم ياللاپ نۇرغۇن چارۋا مالنى ھەيدەپ باردۇق. شۇڭا ئادەملىرىمىزنىڭ ئىش ھەققى بىلەن كىيىم - كېچەكلىرى ئۈچۈنمۇ 1036 سوم 13 تىيىن سەرپ قىلىندى. قەشقەردە مال بېقىش بەكمۇ قىيىن. بۇ يۇرتتا يايلاق بولمىغاچقا، مالنى يىل بويى بوغۇز بېرىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەر بازارلىرىدا يەم - خەشەك بەك قىس بولغاچقا، ئۆزىمىزنىڭ تامىقى بىلەن ئات - تۆگىلىرىمىزنىڭ يەم - خەشەكلىرىگىمۇ 4067 سوم پۇل خەجلىۋەتتۇق. قەشقەرگە بارغىچە 60 تۆگە بىلەن سەككىز ئات يولدا ئۆلدى. ئەگەر يۈك ئارتىدىغان ئات - تۆگىلىرىمىز يېتىشسە، قەشقەردىن مال ئەكىلەلىگەن بولساق پايدىسى يامان بولمايتتى. قەشقەردىن ئەكەلگەن بولساق چاي، مەشۇت، ماتا دېگەندەك نەرسىلەرنى ئەكىلەتتۇق. ئەگەر ئەكىلىش جەريانىدا ئات - ئۇلاغلىرىمىز جىنقىراق ئۆلۈپ قالسا بۇ نەرسىلەردىن چىققان پايدىنىمۇ يەپ كېتەتتى. بىز ھەر ھالدا قۇرۇق قول قايتمايلى دەپ 14 مىڭ 51 سوم 75 تىيىنغا يارىغۇدەك مال ئالغاچ كەلدۇق. 11 تۆگە سېتىۋېلىپ 11 يەشىك چاي ھەم قوقاننىڭ خام مەشۇتلىرى بىلەن ماتالىرىنى تۆگىلەرگە ئارتتۇق. ئەڭ يامىنى مەندەك بىر ئادەم كارۋاندا بولغانلىقىم ئۈچۈن كارۋان كۆپ ھاللاردا پاسسىپ ئەھۋالدا قالدى. كارۋاندىكىلەر بىزنى يولغا سېلىشتا روسىيە تەرەپنىڭ قولى بارلىقىنى قوقان دائىرىلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ خەققە سوۋغا - سالاملارنى ئايىماي بېرىپ يوچۇقلارنى ئېتىپ ماڭدى. بىز قەشقەردىن قايتىشىمىزدا باشقىلارنىڭ نەسىھىتىنى ئاڭلاپ قوقانغا بارغان بولساق، ماللىرىمىزنى خېلى ئوبدان پۇل قىلىپ قايتاتتۇق. ئەمما قوقان، تاشكەنتلەردە مېنىڭ سالاھىيىتىم ئاشكارىلىنىپ قالغۇدەك بولسا ھەممىمىز شۇ يەردىلا تۈگىشەتتۇق.

مەن كىچىك بۇخارا دەپ نام چىقارغان قەشقەر شەھىرىدە بۇ يۇرتلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا ئەڭ تولۇق، ئەڭ ئىشەنچلىك بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى توپلاشقا تىرىشتىم. ھەر خىل مىللەت، ھەر خىل گۇرۇھ، سۇلۇكلەرگە تەۋە كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتىم. بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلدىم. خوجىلار ھەققىدە يېزىلغان بىرمۇنچە كىتابلارنى سېتىۋالدىم. ئاخۇن -

ئۆلىمالار بىلەنمۇ سۆھبەتلەردە بولدۇم. جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگىچە ۋە مانجۇلار بۇ يۇرتنى ئەل قىلغانغا قەدەر بۇ يۇرتتا ئۆتكەن خوجا ـ ئىشانلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۆزەم توپلىغان ماتېرىياللار ئاساسىدا بىرمۇ بىر خاتىرىلەپ ماڭدىم. 1825- يىلدىن بېرى ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قوزغىلاڭلار، بۇ قوزغىلاڭلارغا قاتناشقان قوقانلىقلار ۋە ئۇشىلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر قىسىم ئاخۇن - ئۆلىمالاردىن سوراپ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ خاتىرە قالدۇردۇم. قوقاننىڭ قەشقەردىكى ئاقساقىلى نارمۇھەممەت ئەينى چاغلاردا خوجىلار قوزغىغان ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلغان كىشى ئىدى. بىزنى قەشقەردىن قۇرتقا قەلئەسىگە يول باشلىغۇچى بولۇپ ئاپارغان توقتار ئىسىملىك كىشى ئەسلى سىبىرىيىلىك قازاق بولۇپ، ئۇ 1857- يىلى خوجىلارنىڭ ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ لەشكەر بېشى بولغانىدى. بۇ كونا ئىسيانچى بوۋاي ھازىر ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، خوجىلار ئۈچۈن جان پىدا قىلىشقا تەييار ئىدى. مەن قەشقەردە ۋەلىخان خوجىنىڭ ھوزۇرىدا مۇلازىم، ھۆدەيچى (قائىدە- مۇراسىم ئەمەلدارى) دېگەندەك ۋەزىپىلەردە بولغان كىشىلەر بىلەن بىرمۇ بىر كۆرۈشۈپ چىقتىم. خوجىلار توغرىسىدا مەرغىلانلىق نايمانباي ئىسىملىك سودىگەردىنمۇ خېلى كۆپ ئەھۋاللارنى ئىگىلىۋالدىم. نايمانباينىڭ بىر سىڭلىسى ئەينى چاغلاردا كاتتىخان تۆرىگە ياتلىق بولۇپ ئەتىۋارلىق خانىشقا ئايلانغانىدى. ئالتە شەھەر ھەم ئالتە شەھەر ئاھالىلىرى توغرىسىدا قەشقەردىكى بەگلەر، ئاخۇن - ئۆلىمالار، شەيخلەرنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ دەپ بەرگەنلىرىنى رەتلەپ يېزىپ چىقتىم.

مېنىڭ ئالتە شەھەر ھەققىدىكى خاتىرەم بەش بۆلەككە بۆلۈندۇ. مەن ئۇنى قايتا بىر قېتىم رەتلەپ چىقىشنى نىيەت قىلغان بولسامىمۇ، ئەمما ماڭا رودىپايدەك چاپلىشىۋال- غان كېسەللىك ئازابى پەقەتلا ئىمكان بەرمىدى. شۇڭا بۇ خاتىرىلەرنى باشقىدىن رەتلەپ چىقالمىدىم.

1985 - يىلى ئالمۇتىدا قازاق تىلىدا نەشر قىلىنغان «چوقان ۋەلىخانوف تاللانما ئەسەرلىرى» دىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: مەمتىمىن ئۆمەر

تەرجىمە مۇھەررىرى: ئابلىز ئورخۇن

## بوزدۆك سىنتېشى

1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى پونكىتى، ئونسۇ ناھىيىلىك مەدەنىيەت پونكىتى بىرلىكتە ئونسۇ ناھىيىسىدىكى بوزدۆك قەدىمي قەبرىستانلىقىنى قازدى. بۇ قەبرىستانلىقتا 58 قەبرە بولۇپ، بوزدۆك كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئالدى تۈزلەڭ يەرگە ۋە بۇ تۈزلەڭ يەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇرۇق ئېقىنغا جايلاشقان. شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا ياي شەكلىدە تىزىلغان، بۇ قەبرىلەر تاشتىن دۆۋىلەنگەن ۋە تاشتىن قورشالغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە M1 نومۇرلۇق سىنتاش ئورنىتىلغان قەبرە مۇشۇ قەبرىستانلىقتىكى بىردىنبىر كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قەبرە ھېسابلىنىدۇ.

بۇ سىنتاش كۆكۈش قوڭۇر تاشقا ئويۇلغان، ئېگىزلىكى 1 . 25 مېتىر، كەڭلىكى 0 . 37 مېتىر، قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇ مىلادى 6 ـ 7 ئەسىرلەرگە تەۋە.

# قەشقەردىكى چارروسىيە كونسۇلخانىسى

مەريەم ئابلەت

(ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپ ئىدارىسىدىن)

چارروسىيە پېتىر I نىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن كۈنسايىن قۇدرەت تېپىپ، تەدرىجىي شەرققە كېڭىيىش جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى بۆلۈنمە خانلىقلارنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن چارروسىيىنىڭ زېمىنى بىۋاسىتە چىڭ سۇلالىسى بىلەن چېگرىلىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا زېمىن ماجىراسىنىڭ دەسلەپكى ئۇچقۇنلىرى بارلىققا كەلدى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ بېرىشى كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگو بىلەن كۆپلىگەن تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاپ، ئېلىمىز زېمىنىنى خامتالاش قىلىپ، ھەرخىل كۆلەمدىكى «تەسىر دائىرە» لەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن ئىلھاملانغان چارروسىيە ئۆزۈندىن بۇيانقى شىنجاڭ زېمىنىنى قوشۇۋېلىشتەك شېرىن چۈشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تۇتۇش قىلدى. شېرىن چۈشنىڭ تۇنجى قەدىمى سۈپىتىدە 1851 - يىلى ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قەشقەرنى چارروسىيە سودىگەرلىرىگە سودا شەھىرى قىلىپ ئېچىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى، لېكىن چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپنى چىرايلىقچە رەت قىلدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى بۇنىڭلىق بىلەن بولدى قىلماي، 1859 - يىلى «جۇڭگو-چارروسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالاش ۋاقتىدا چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى يېۋگېناتېيېف ئارقىلىق «قەشقەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلىش چارروسىيىلىكلەرنىڭ قەشقەردىكى مەنپەئىتىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىقتى. كېيىنكى يىلى «جۇڭگو - چارروسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى . داۋامى» نى ئىمزالىغاندا ئېنىق قىلىپ «چارروسىيىلىكلەر قەشقەردە سىناق تەرىقىسىدە سودا قىلسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەندى ھەمدە چارروسىيىنىڭ قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇشىغا ئىجازەت بېرىلدى، چىڭ ھۆكۈمىتىمۇ بۇنىڭغا ماس ھالدا چارروسىيە تەۋەسىدە كونسۇلخانا قۇرىدىغان بولدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامىدە يەنە «ھەرقايسى تەرەپ قۇرغان كونسۇلخانىلار شۇ دۆلەت تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ئىمارەتتە ئىش بېجىرىدۇ، يەرلىكتىن ئۆي ئىجارە ئېلىشنى خالىغۇچىلار بولسا ئۆزى خالىغان ئۆيلەرنى ئىجارىگە ئالسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەندى.

1864 - يىلى ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا بېسىپ كىرىشى نەتىجىسىدە چارروسىيىنىڭ كونسۇلخانا قۇرۇش پىلانى يوققا چىقتى، ئەمما ئۇلارنىڭ قەشقەرگە بولغان قىزىقىشى توختاپ قالمىدى. 1872 - يىل 5 - ئايدا كاپىتا گراف

www.uyghurkitap.com

گۇلبارس باشچىلىقىدىكى چاررۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكى قەشقەرگە كېلىپ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى بىلەن ئاتالمىش «چاررۇسىيە يەتتەشەھەر دۆلىتى شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى.

چاررۇسىيە ئەسكەر چىقىرىپ قورال كۈچى بىلەن ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى «ئاۋۋال لەشكىرىي كۈچ ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش، ئاندىن لەشكىرىي نۇسرەتكە سۆيۈنۈپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش» تەدبىرىنى يولغا قويدى. ئاخىرى ياقۇپبەگ ئارمىيىسى مەغلۇپ قىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ يېڭىۋاشتىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگو بىلەن چاررۇسىيە كۆپ قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق 1881 - يىلى «جۇڭگو - چاررۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. نەتىجىدە شەرتنامىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇشى كۈنتەرتىپكە قويۇلدى ھەمدە «جۇڭگو - چاررۇسىيە پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ماجىرالارنى چاررۇسىيە كونسۇلى بىلەن جۇڭگو تەرەپ مەمۇرلىرى كېڭىشىپ بىرياقلىق قىلىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. شۇ يىلى 4 - ئايدا چاررۇسىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى رەسمىي قۇرۇلدى، قەشقەر كوناشەھەردىكى شىمالىي قوۋۇقتا پۇقرالارنىڭ بىرنەچچە ئېغىز ئۆيى ئىجارىگە ئېلىنىپ كونسۇلخانىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قىلىندى.

1882 - يىل 11 - ئايدا پېتروۋسكى چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى تۇنجى كونسۇلى بولۇپ تەيىنلەندى. ئەينى ۋاقىتتىكى كونسۇلخانىنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى قەشقەردىكى چاررۇسىيە سودىگەرلىرىگە ئائىت ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش بولدى. بۇ ۋاقىتتا چاررۇسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا چەمبىرىكى تېخى بېكىتىلمىگەن بولغاچقا، قەشقەرگە كەلگەن چاررۇسىيە سودىگەرلىرى شىمالىي قوۋۇق ئەتراپىغا مەركەزلىشىپ، شۇ يەردىكى خەلق بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، كونسۇلخانا باشقۇرۇشىدىكى چاررۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتى تەدرىجىي پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىپ، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەسى بويىچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى.

1884 - يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى قەشقەر كوناشەھەردە دەرھال چاررۇسىيە پوچتا ئىدارىسى قۇردى، جۇڭگو - چاررۇسىيە چېگرىسىدىكى ئەركەشتامدا رابات تەسىس قىلدى ھەمدە كۆپلەپ پوچتا ماركىسى تارقاتتى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ چاررۇسىيە ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان پوچتا ئىشلىرى چاررۇسىيىلىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. مەلۇماتقا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا چاررۇسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يىللىق كىرىمى 100 مىڭ رۇبلىدىن ئاشقان.

1893 - يىلى چاررۇسىيە دائىرىلىرى قەشقەردە مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، سەمەن (ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدىكى سەمەن يولىنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى سەمەن مېھمانخانىسىنىڭ ئورنىدا) دە ئىمارەت سېلىپ كونسۇلخانا قۇرۇشقا كىرىشتى. كونسۇلخانىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىگىلىگەن يېرى 15 مىڭ كۋادرات مېتىر (تەخمىنەن 20 مو) چە كېلەتتى، ئىمارەتلەر ۋە ئۆي ئىچى لازىمەتلىكلىرى پۈتۈنلەي رۇس

پاسوندا ئىدى. كونسۇلخانا قۇرۇلۇشى مەيلى ئۇسلۇب ياكى مۇئەسسەسە جەھەتتىن بولسۇن ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى ئىمارەتلىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇراتتى، بۇ ھال كېيىنچە قەشقەرنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن: 1933 - يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى كۇلۇبى (ھازىرقى خەلق كىنوخانىسىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ) ۋە ئازادلىقتىن كېيىن سېلىنغان «1 - ماي» كىنوخانىسى، پوچتا بىناسى، «شىنخۇا» كىتابخانىسى، شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئىمارەتلىرىدە روشەن رۇس ئۇسلۇبى گەۋدىلەنگەن.

چارروسىيىنىڭ تاشقى كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا ئەگىشىپ، چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى بارا - بارا تاجاۋۇزچىلىق ۋاستىسىغا ئايلاندى. كونسۇلخانا 1885 - يىلى يوشۇرۇن تەكشۈرۈش ئارقىلىق قولغا چۈشۈرگەن قۇرۇمتاغقا دائىر جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار توپلىمىنى چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىدى. نەتىجىدە چارروسىيە ھۆكۈمىتى دەرھال گېرۇمبېچېۋىسكى باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتىپ چارروسىيىنىڭ فەرغانە ئۆلكىسى (ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدە) بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سىزىقىنى قايتىدىن بېكىتىشكە كىرىشتى. قەشقەردىن لاداققا ۋە فەرغانىدىن كەشمىرنىڭ شىمالىي قىسمىغا بارىدىغان چېگرا يولىنى تەكشۈردى ھەمدە ئېلىمىزنىڭ قىزىلما بايلىقلىرىنى رويخەتكە ئېلىش، جەنۇبىي شىنجاڭنى مونوپول قىلىشقا پائال تەييارلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن چارروسىيە كونسۇلخانىسى ئۆز ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ، قەشقەر ۋە پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى، يەنە سودا ۋە سودىغا ئائىت دەۋا ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشتىن ھالقىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشى، دىنىي ئۇيۇشمىلار، پوچتا ئىشلىرى، بانكا كەسپى قاتارلىق ساھەلەرگە قول تىقتى.

1900 - يىلى چارروسىيە قەشقەردە چارروسىيە داۋشېڭ بانكىسىنىڭ قەشقەر شۆبىسىنى قۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بولغان ئىقتىسادىي تالان - تاراجنى كۈچەيتتى. شۇ يىلى چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قەشقەردىكى پورتلار ئارقىلىق قىلغان ئېكسپورت كىرىمى 2 مىليون 500 مىڭ رۇبلىغا يەتكەن، ئەمما ئىمپورت سوممىسى 1 مىليون 700 مىڭ رۇبلىغا چۈشۈپ قېلىپ، ئېكسپورت سوممىسىنىڭ يېرىمىغا توغرا كەلگەن. بۇ خىل ھەرىكەت كەلتۈرۈپ چىقارغان سەلبىي تەسىر قوراللىق تاجاۋۇزنىڭ تەسىرىدىن قېلىشمىدى. شۇ يىلى باش كونسۇل پېتروۋىسكى سارىقول (ھازىرقى تاشقورغان) دىكى چارروسىيىلىكلەرنىڭ قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىنى باھانە قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى باش مۇپەتتىشى ئارقىلىق قەشقەرنىڭ تىدۇسى جاڭ زۇڭبىننى سارىقولدىكى يارلىقچى بەگ دەي فۇچېننى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش پەرمانى چۈشۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. كېيىنكى يىلى پېتروۋىسكى يەنە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى بىرنەچچە مەمۇرىي ئەمەلدارىنىڭ مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇشىغا بىۋاسىتە ئارىلاشتى.

1902 - يىلى كونسۇلخانا خادىملىرى زىياپەت ئۈستىدە يەرلىك بىر ئۇيغۇر ئايالغا

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

پوخورلۇق قىلغاچقا، 3000 چە ئاممىا كونسۇلخانا ئالدىغا يىغىلىپ نارازىلىق بىلدۈرگەندە كونسۇلخانا مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. ئىلغار قوراللار بىلەن قوراللانغان كازاك ئەسكەرلەر ئاممىنى قاتتىق قىرغىن قىلىپ تارقىتىۋەتتى. تىدۇ جاڭ زۇڭبىن ئاممىنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈش ھەرىكىتىنى قوللىغاچقا، پېتروۋىسكىي چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى باش ئەلچىسى ئارقىلىق چىڭ ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، جاڭ زۇڭبىننى ئىچكىرىگە چاقىرتىشقا مەجبۇرلىدى ھەمدە قەشقەرنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك تىزگىنلەش ئۈچۈن، چارروسىيەپەرەس ئىلى باش بۇغى جياۋ داجۇنى قەشقەرگە تىدۇ قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگۈزدى.

1906 - يىلى قەشقەردىكى چارروسىيە كونسۇلى چارپادىشاھنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە چارروسىيىنىڭ داۋشېڭ بانكىسىنىڭ قەشقەر شۆبىسى قەشقەرنىڭ ۋالىيسى يۈەن خۇڭيۇگە 20 مىڭ رۇبلى قەرز بېرىپ، قەشقەر كوناشەھەردىن تورغات پورتىغا تۇتىشىدىغان يول ياسىتىپ، قەشقەردىن ئەنجانغىچە بولغان قاتناش يولىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كېيىنكى يىلى قەشقەردىكى چارروسىيە كونسۇلى يۈەن خۇڭيۇنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ خوتەندە ئالتۇن كېنى ئاچقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كاننىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى.

1910 - يىلى يۈەن خۇڭيۇ چىڭ ئوردىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئۇنىڭ سىرتقا توشۇلۇشىنى چەكلەش بۇيرۇقى چۈشۈرگەندە چارروسىيە كونسۇلى بۇ ئىشتا ئۆزىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ مەزكۇر چەكلەش بۇيرۇقىنى مەجبۇرىي ئەمەلدىن قالدۇردى.

1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەندە چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئورۇنباسار كونسۇل برونىسكىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن قەشقەر، يەكەن، قاغىلىقلاردا يەرلىك ئۇيغۇرلارنى «چارروسىيە مۇھاجىرى» لىقىغا ئۆتكۈزدى، چارروسىيە گىراژدانلىقىغا ئۆتكەنلەرنىڭ مانجۇ ھۆكۈمىتىگە باج - سېلىق تاپشۇرمىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى ۋە چارروسىيە پۇقرالىرىغا ئوخشاش تۈرلۈك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلدى، گىراژدانلىققا تىزىملاتقانلاردىن 20 — 25 كىچە كۈمۈش يىغدى. نەتىجىدە چىرىدا سۇپۇرگە ئاخۇن باشچىلىقىدا چارروسىيىگە قارشى خەلق ھەرىكىتى قوزغالدى. ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چارروسىيە گىراژدانلىرى 200 گىمۇ يەتمەيتتى. چارروسىيە كونسۇلى سوكوف يەرلىك كىشىلەرنى كۆپلەپ گىراژدانلىققا تىزىملىتىشقا سەپەرۋەر قىلدى، ھەتتا بىر قېتىمدا 2000 پاسپورت تارقىتىلغان ۋاقىتمۇ بولدى. چارروسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈچىلەرنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى نەتىجىسىدە كونسۇلخانا تەييارلاپ قويغان ئاق پاسپورت يېتىشمەي، «سودا چېكى» (بىر چەكنىڭ قىممىتى 5 سەر كۈمۈشكە تەڭ) نى ۋاقىتلىق پاسپورت سۈپىتىدە تارقاتتى. «سودا چېكى» ئەسلىدە چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگو تەۋەسىدە سودا قىلىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سودا ئىجازەتنامىسى خاراكتېرىدىكى گۇۋاھنامە ئىدى. بۇ خىل «سودا چېكى» نى سېتىۋالغان ساختا چارروسىيە گىراژدانلىرى

چارروسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ئاستىرتتىن مەدەت بېرىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ جاي- جايلىرىدا يايلاق، مۇنبەت ئېتىزلار ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئۆكتەملىك بىلەن ئىگىلىۋالدى، پۇقرالارنىڭ بايلىقىنى قاقتى - سوقتى قىلدى.

1912 - يىلى «چىرا ۋەقەسى» يۈز بەرگەندىن كېيىن، يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيە ئوتتۇرىغا قويغان «ئەپۇ سوراش، قاتىللارنى جازالاش ۋە تۆلەم تۆلەش»تىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك شەرتنى تولۇق قوبۇل قىلىپ، قەشقەرنىڭ يېقىندىن تەيىنلەنگەن تىدۇسى ياڭ زەنشۇگە «تېزدىن چارروسىيە كونسۇلخانىسى بىلەن كېلىشىپ مەزكۇر ۋەقەنى بالدۇرراق بىرياقلىق قىلىش» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

1913 - يىلىنىڭ بېشىدا ياڭ زەنشۇ ئىلى ئارقىلىق قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن قورال كۈچى ئارقىلىق تەھدىت سېلىپ، سۆھبەتتە تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. 3 - ئاينىڭ ئاخىرى ياڭ زەنشۇ زېمىن كېسىپ بەرمەسلىك ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى سوكوف بىلەن «چىرا ۋەقەسىنى بىرياقلىق قىلىش ھەققىدىكى ئون ماددىلىق كېلىشىم»نى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيىگە 70 مىڭ رۇبلى تۆلەم تۆلىدى. خوتەن مەمۇرلىرىدىن تاڭ يۇنجۇڭ بىلەن شېن يۈچىڭغا ئېغىر جەرىمانە قويۇلدى، سېيىت ھاجى باشچىلىقىدىكى ساختا چارروسىيە پۇقرالىرىغا ھۇجۇم قىلغان يەكەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى شيۇڭ گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازاسى بېرىلدى، سېيىت ھاجى چارروسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ بىرياقلىق قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى يەنە بىر قېتىم نومۇسسىزلارچە سېتىۋېتىلدى.

1916 - يىل 10 - ئايدا تۆت يىل ئىلگىرىكى «چىرا ۋەقەسى»دىن قىساس ئېلىش كويىغا چۈشكەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى قەشقەرگە قوراللانغان كازاك ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقى يوق 500 دىن ئارتۇق پۇقرانى قىرىپ تاشلىدى.

1918 - يىلىغا كەلگەندە كونسۇلخانا خادىملىرى چارروسىيىگە چاقىرتىپ كېتىلدى، كونسۇلخانىنىڭ تۇراقلىق مۈلكىنى قەشقەردىكى يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇ يىلى شىنجاڭنىڭ تۇتۇقى ياڭ زېڭشىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جۇڭگو كونسۇلخانىلىرىغا قەشقەرگە بارىدىغان چارروسىيە پۇقرالىرىغا پاسپورت تارقىتىشنى توختىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

1925 - يىلى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى نورماللاشتى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ ئورنىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنى قۇردى. يېڭى كونسۇلخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ماركسىزم - لېنىنىزم ئىدىيىسىدىكى نەشر بۇيۇملىرى يوشۇرۇن تارقىتىلىپ، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم تەشۋىقاتى ئۈچۈن پائال خىزمەت قىلىندى.

1956 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى بىكار قىلىنىپ، كونسۇلخانا ئورنى قەشقەردىكى ئەڭ دەسلەپكى مېھمانخانىلاردىن بولۇپ قالدى.

www.uyghurkitap.com

## پايدىلانغان ماتېرىياللار:


1. «شىنجاڭنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، تەيبېي لەنشى نەشرىياتى، 1958 - يىلى نەشرى.
2. لەي جېڭچى: «شىنجاڭ خاتىرىلىرى»، 1935 - يىلى فۇرېن نەشرىياتى.
3. زېڭ جىزې: ««جۇڭگو - چارروسىيە سۆھبەت خاتىرىسى»، 1900 - يىلى تاش باسما نۇسخا.
4. دېڭ زىشىن: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرەشلىرى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1979 - يىلى نەشرى.
5. جاڭ شاۋيۇ: «شىنجاڭ دېپلوماتىيىسىدىن دوكلات»، 1910 - يىلدىكى باسما نۇسخا.
6. «چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى»، خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى نەشرى.
7. ئا. ن. كروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.


تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرۇپ ئېلى

## سۇبېشى بۇددا خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك كۇچا ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا 25 كىلومېتىرچە كېلىدىغان كۇچا دەرياسىنىڭ چۆلتاغدىن چىقىش ئېغىزىنىڭ 2 تەرىپىگە جايلاشقان. كۇچا دەرياسى ئۇنى ئوتتۇردىن غەربىي ۋە شەرقىي ئىككى بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن. بۇ خارابىلىكنى 1998 - يىلى گوۋۇيۈەن 4 - تۈركۈمدە دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى دەپ ئېلان قىلدى.

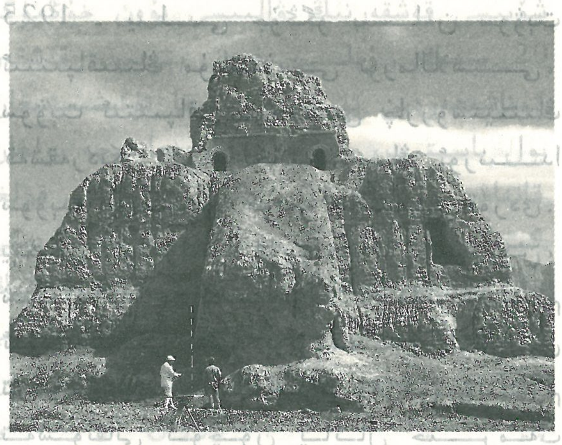

سۇبېشى غەربىي ئىبادەتخانا

سۇبېشى شەرقىي ئىبادەتخانا

# قومۇل رايونىدىكى «ئۇلۇغ» جايلار

ئايگۈل مۇھەممەت

(قومۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل - يېزىق ئىشخانىسىدىن)

قومۇل شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئەڭ كېيىن تارقالغان رايونلارنىڭ بىرى، يەنى 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئىسلام دىنى تولۇق ئومۇملاشقان. بۇ بىر مۇرەككەپ جەريان. باشقا رايونلاردا دىنىنىڭ تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىشى چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇش ۋە ھاكىمىيەت تۆپىسىدىكى كىشىلەرنىڭ دىنىنى ئالدىن قوبۇل قىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ. قومۇل رايونىدا بولسا ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس. ئاھالىنىڭ توپ ئولتۇراقلاشماسلىقى، ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان ئاھالە نۇقتىلىرىنىڭ ئارىلىقى يىراق بولۇشى سەۋەبلىك، دىنىنى بىردىنلا ئومۇملاشتۇرۇش ئانچە ئاسانغا چۈشمىگەن. ئىسلام دىنىنىڭ قومۇلغا تارقىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ غازات ئۇرۇشلىرى ھەققىدە رىۋايەتلەر يوقنىڭ ئورنىدا. بۇنىڭ ئەكسىچە ئايرىم شەخسلەرنىڭ قومۇلنىڭ جاي - جايلىرىدا دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغانلىقىغا دائىر رىۋايەتلەر خەلقنىڭ ئاغزىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى قومۇلنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مازارلاردا ياتقان شەخسلەرگە مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەردۇر. مازارلاردا ياتقان شەخسلەر ئاساسەن 15 - ، 16- ئەسىرلەردە قومۇلغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ ۋاپات بولغان كىشىلەر ياكى شۇ كىشىلەر بىلەن قان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار كىشىلەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئەل ئارىسىدا ئۇلۇغلىنىپ «غوجام» دېيىلىدۇ. بۇ خوجىلار مازارلىرى باشقا رايونلاردىكىدەك مۇقەددەس تاۋاپگاھ سۈپىتىدە قارىلىپ داغدۇغىلىق دىنىي پائالىيەت سورۇنىغا ئايلىنالمىسۇ، لېكىن قومۇلدا ئۆزىگە خاس «ئۇلۇغ جاي» لىقى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: بۇ مازارلار ئادەتتىكى قەبرىلەردىن چوڭ ھەم ياسىداق گۈمبەز قاتۇرۇلۇشى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئىلگىرى چوڭ يول بويلىرىغا جايلاشقان مازارلاردىن ئۆتكەن يولۇچىلار ئات - ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىدىغان ئادەت بار ئىدى، كېيىنكى مەزگىللەردە يولۇچىلار ۋېلىسىپىتلىرىدىن چۈشۈپ ياكى موتسىكلىت، ماشىنا، تراكتورلارنىڭ سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ دۇئا قىلىپ ئۆتىدىغان بولدى. شۇ سەۋەبلىك مازارلار ئەتراپىدا قانداقلىكى قاتناش ياكى باشقا ھادىسە يۈز بەرسە بۇنىڭ سەۋەبى يۇقىرىقى پەرزلەرنىڭ ئادا قىلىنمىغانلىقىدىن كۆرۈلەتتى. يەنە بىرى، بۇ مازارلار روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت كۈنلىرى كۆپرەك يوقلىنىپ تۇرىدۇ. يىلنىڭ خالىغان بىر پەسلىدە ئايرىم ھاجەتمەنلەر ۋە تەقۋادار

كىشىلەر تەرىپىدىن تۈرلۈك ئىستەك - تىلەكلەر بىلەن تاۋاپ قىلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن داغدۇغىلىق ئاممىۋى پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. ئەل ئارىسىدا پۈتكۈل قومۇل تەۋەسىدە 72 مازار بار دەپ رىۋايەت قىلىنسا، بەزىدە 50 مازار بار دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. لېكىن 50 مازارنىڭ بارلىقىغا دائىر رىۋايەت ئەمەلىيەتكە سەل يېقىن كېلىدۇ. بۇ تېخى تەتقىقات ئۈستىدىكى مەسىلە بولغاچقا ئېنىق يەكۈن چىقىرىشقا بالدۇرلۇق قىلىدۇ.

بۇ مازارلاردا ياتقان شەخسلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە تۈرلۈك رىۋايەتلەر بار. لېكىن ئورتاق بىر يېرى شۇكى، ھەممىسىنىڭ تېگى ئەرەبىستان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىياغا باغلىنىپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. قولىمىزدا ئېنىق يازما پاكىت بولمىغاچقا، ھازىرچە ئاغزاكى ماتېرىياللارغا تايىنىشقا مەجبۇرمىز. «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»، «تەزكىرەئى ئىمام مۇھەممەت غەززالى» قاتارلىق قولىيازمىلاردىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئەرەب ئىسلام ئەللىرىدىن شىنجاڭغا ئىسلامنى تەرغىب قىلغۇچى پىدائىيلارنىڭ ئەۋەتىلگەنلىكىگە دائىر بايانلار بار. بىراق بۇ قولىيازمىلارنىڭ ئەپسانە تۈسى قويۇق، يىل - دەۋر، ماكان ئۇقۇمى ئېنىق بولمىغاچقا رېئال تارىخنىڭ ئۈستىگە دەسسىتىش تەس. شۇنداق بولسىمۇ ئەينى دەۋردە شۇ جايلاردىكى تۈرلۈك گۇرۇھ مەزھەپبازلىق كۈرەشلىرىدە مەغلۇپ بولغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ باشقا تەسىر دائىرە ئىزدەش باھانىسىدە ياكى ھەقىقىي كۈچلۈك ئېتىقاد تۈرتكىسى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ پائالىيەت قىلغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

قومۇلدىكى مازارلارنىڭ تارىخىغا دائىر رىۋايەت مۇنداق: ئۆز زامانىدا ئەرەبىستاندىن دىن تارقىتىشقا يولغا چىققان بىر توپ كىشى قومۇل قارادۆۋىنىڭ ئەللىك دېگەن يېرىگە كېلىپ چۈشۈپتۇ. ئۇلار شۇ يەردىن خىزمەت تەقسىماتى بويىچە قومۇلنىڭ جاي - جايلىرىغا دىن تارقىتىشقا ئاتلىنىپتۇ. ئەللىكتە دىنىي تەرغىبات قىلىپ ۋاپات بولغان كىشى «ئەللىك غوجام» دەپ ئاتىلىپتۇ. قومۇلغا ئەڭ بالدۇر بېرىپ پائالىيەت قىلغان كىشى «ئالدى بۇزۇرگاھ» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇغ كۆتۈرۈپ كەلگەن كىشى «تۇغلۇق بۇزۇرگاھ» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ ئىككى مازار ھازىر قومۇل شەھەرئىچى يېزىسىدا. قومۇل شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوغاز يېزىسىغا بېرىپ ۋاپات بولغان كىشى «بوغاز غوجام» دەپ ئاتالغان. قالغان مازارلارمۇ ئاساسەن جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىرى بويىچە ھەر خىل ئاتىلىدۇ، بىراق ھەممىسىنىڭ ناھايىتى ئاز كىشىلەرگە مەلۇم بولغان ئەسلى نام - شەرىپلىرى بار.

قومۇل شەھەرئىچى يېزىسى توققۇزئەجدىھاتال مەھەللىسىگە جايلاشقان غايىپ مازاردا ياتقان كىشىنىڭ ئىسمى ھەزرىتى مەۋلانا خوجاھەسەن ئاتا بولۇپ، بۇخارادىن كەلگەن دېيىلىدۇ. 1940 - يىلى ۋاڭنىڭ ئوردا سېپىلىنى بۇزغاندا مازار يېنىدىكى سېپىلدىن پولات قۇرمىلىق ھەربىي كىيىم، پولات قالپاق، ئىلمە ئۆتۈك قاتارلىق نەرسىلەر چىققان. مۇشۇلارغا قاراپ بۇ كىشى ئىسلام ئېچىش يولىدا جەڭ قىلىپ شېھىت بولغان دەپ قارىلىدۇ.

قومۇل شەھىرىنىڭ تاشبىلىق يېزىسىدىكى يالغۇزتۈيۈن مازىرىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى غازات

ئۇرۇشىدا شېھىت بولغان كىشىنىڭ مازىرى دەپ قارىلىدۇ. بۇ كىشىنىڭ جەسىتى مەنزىرىسى ئۆزگىچە تۆپىلىك ئۈستىگە قويۇلغان. بۇ كىشى ۋاپات بولۇپ ئىككى ئەسىردىن كېيىن يەنى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە ۋاڭلىقتىن مەخسۇس گۈمبەز قاتۇرۇلۇپ ئالاھىدە تاۋاپگاھقا ئايلانغان. قەبرىدە ياتقان كىشىنىڭ ئىسمى ئەل ئارىسىدا ناھايىتى ئاددىيلا قىلىپ نۇر ئاخۇن دەپ ئاتىلىدۇ، ھەقىقي ئىسمى ئۇنداق بولمىسا كېرەك. بۇ جاي قومۇل تەۋەسىدە خېلىلا داغدۇغىلىق تاۋاپ قىلىنىدىغان، مەنزىرىسى ئۆزگىچە جاي ھېسابلىنىدۇ. قومۇل مۇقاملىرى ئىچىدە قومۇللۇقلارنىڭ قالماقلار بىلەن قىلغان قانلىق ئۇرۇشلىرى تەسۋىرلىنىدىغان «يالغۇز تۇيۇن مۇقامى» دەيدىغان ھەسرەتلىك بىر مۇقام بار. شۇڭغا قارىغاندا بۇ نوقۇل ئىسلام بىلەن ئالاقىدار جاي بولماستىن بەلكى قومۇل خەلقىنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن بىرەر چوڭ تارىخىي ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

ئىسلام ئېچىش يولىدا شېھىت بولغان خوجىلار مازىرى قاتارىغا ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى دەرەخلىك خوجا مازىرى كىرىدۇ. مازاردا ياتقان كىشىنىڭ ئىسمى ئەرشىدىن بولۇپ، بۇ كىشى يالغۇز تۇيۇن مازىرىدا ياتقان نۇر ئاخۇن دېگەن كىشىلەر بىلەن بىرگە 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن قومۇلغا دىن تارقىتىشقا پىدايى بولۇپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ بىرىمىش. بۇلار ئەسلىدە يۈز كىشى بولۇپ بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ نېرىنكىر تەۋەسىگە كەلگەندە ئوق تېگىپ ۋاپات بولغان. قومۇلنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋاڭى شاھ مەخسۇت بۇ كىشىنىڭ قەبرىسى ئورنىغا مەخسۇس گۈمبەز ياساتقان. بۇ مازارنىڭ قومۇل بىلەن بولغان ئارىلىقى يىراق بولغانلىقى، شۇ ئەتراپتىمۇ ئاھالە شالاڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، تاۋاپ قىلغۇچىلار ھەمدە بۇ ھەقتە بىلىدىغان كىشىلەر نىسبەتەن ئازراق.

قومۇل تەۋەسىدىكى تارىخى ئەڭ ئۇزۇن مازار ئارايۇلتۇز خوجا مازىرىدۇر. بۇ مازاردا ياتقان كىشى مىلادىيە 7 - ئەسىردە ئەرەبىستاندىن جۇڭگوغا دىن تارقىتىشقا كەلگەن تۆت كىشىنىڭ بىرى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى قەيس ئەنسارى. 635 - يىلى ئۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى پائالىيىتىنى ئاياغلاشتۇرۇپ قومۇلغا كېلىش يولىدا ئارايۇلتۇزدا ۋاپات بولغان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇ مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس تاۋاپگاھى بولۇپ كەلگەن بۇ مازار 1939 - يىلى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ گازارما قىلىش ئېھتىياجى بىلەن بۇزۇشقا توغرا كەلگەچكە، قومۇلدىكى ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇ دىنىي زاتلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كاتتا نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈلۈپ، قومۇلغا يۆتكەپ كېلىنىپ، قايتا دەپنە قىلىنغان ۋە ھازىرقى قەيس خوجا مەقبەرىسى ياسالغان. قومۇل شەھەر ئەتراپىنىڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان بۇ مازار ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ كاتتا نەمۇنىسى سۈپىتىدە نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە خېلى ئىشەنچلىك يازما ماتېرىياللار بار.

قومۇل ئاستانىدىكى سۇلتان ئابدۇلئەلىم تۈركىستانى مازىرىمۇ قومۇلدىكى خېلى چوڭ مازارلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مازاردا ياتقان زات ھەققىدە يېزىلغان بىر قىسىم قەسىدىلەر بۇ كىشىنىڭ ئەينى دەۋردە تەسىرى

www.uyghurkitap.com

خېلى زور شەخس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ كىشى تۇرلۇك مېۋە-چېۋىلەرنى تۆگىگە ئارتىپ قومۇل بىلەن ئاستانا ئارىلىقىدا قاتراپ يول بويى مېۋە-چېۋە تارقىتىش ئۇسۇلى بىلەن بالىلارغا ئىمان ئۆگەتكەن ۋە ئىمان ئېيتقۇزغانىكەن.

قومۇلدىكى مازارلارنىڭ ئورتاق بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، قومۇلغا ئىسلام دىنى تارقالغان مەزگىل پۈتكۈل شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا سوپىزم تازا ئەۋجىگە چىققان مەزگىل ئىدى. شۇڭا دىنني تەرغىباتچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تەرىقەت يولىنى تۇتقان سوپا-ئىشانلاردىن ئىبارەت ئىدى. قومۇلدا ئىسلامنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنىمۇ ئەنە شۇ سوپا-ئىشانلار تاماملىغانىدى. شۇڭا نەچچە يۈزمىڭلاپ كىشى زىكرى-ساما تۈزىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ سوپىزم ئوچاقلىرىنىڭ بۇ نام بىلەن سۈپەتلەنمەي پەقەت كىچىككىنە قومۇلنىڭلا «سوپىيانە قومۇل» دەپ سۈپەتلىنىشى بىكار ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبلىك قومۇلدىكى مازارلار ئادەتتىكى تەقۋادار كىشىلەرنىڭ ئەمەس ئاساسلىقى سوپا-ئىشانلار ۋە بۈۋىلەرنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت سورۇنى بولۇپ قالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە لەڭگەر مازار، قاراياغاچلىق مازار، سۇمقارىغا مازار، چاقماق مازار، چاقارغا مازار، ئولانبۇلاق مازار قاتارلىق مازارلار قانداقتۇر تارىختىكى دىن تارقىتىش، غازات ئۇرۇشلىرىغا ئالاقىدار بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى سوپىزمدا ئالاھىدە ئورنى، تەسىرى بار شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاد ۋە شاگىرتلىرى ياتقان جاي بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلۇغلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى مازارلارغا سوپا-ئىشانلار، بۈۋىلەر ھېيتنىڭ ھارپا ئاخشىمى كېلىپ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈپ، زىكرى سېلىپ، دۇئا تىلاۋەت قىلىپ كېتىدۇ.

قومۇلدا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر ئىش — خەلقنىڭ ئىپتىدائىي ئادەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن نىيازلىق غوجاملارغا تېۋىنىش ئادىتىدۇر. قومۇلدا پەنجە نىياز يەنى بەش نىياز نامىدا بىر نەچچە جايدا نىيازلىق خوجا مازىرى بار. بۇلارنىڭ بىرى شەھەرئىچى يېزىسىدىكى خوجا نىياز مەسچىت مازىرى. ئەسلى ئىسمى خوجا نىياز ئەزەم ئاتا، تېگى قومۇللۇق. يەنە بىرى راھەتباغ يېزا چوڭگۈمبات مەھەللىسىنىڭ ئۈستىدىكى خوجا مۇھەممەت نىياز قومۇلى مازىرى. خوتۇنتام يېزىسى ئېلىمنىڭ تېمى دېگەن جايدىكى سۇبۇرنىياز خوجا مازىرى. يەنە ئىككى نىيازلىق غوجامنىڭ ئورنى شەھەرئىچى يېزا ئورداباغدىكى پەنجە باغنىڭ ئىچىدىكى قومۇشلۇق تۈۋىدە، ئەسلى ئىسمى مەلۇم ئەمەس.

قومۇلدا تەبىقە، مەزھەپ، گۇرۇھ ئايرىماي ھەممىلا ھاجەتمەن بارىدىغان مازار نىيازلىق غوجام مازارلىرىدۇر. ئومۇمەن بالىسى تۇرمىغان كىشىلەر، بولۇپمۇ يالغۇز ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن ئاتا-ئانىلارنىڭ كۆپىنچىسى ياغ پۇرىتىپ نىيازلىق غوجاملارغا بېرىپ شەيخلەرگە دۇئا-تەگبىر ئوقۇتۇپ، بالىلىرىنىڭ ئىسمىنى نىيازغا ئۆزگەرتىدۇ ھەمدە بالىنىڭ بېشىغا كىچىككىنە نىيازلىق چاچ قويۇپ بىر تال ئۆرۈپ قويىدۇ. كىشىلەرنىڭ يامان كۆزىدىن ساقلىنىش، تەڭرىنىڭ نەزىرى چۈشۈپ ئۇ دۇنياغا بالدۇر ئېلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بالىلارغا كىشىلەرنىڭ ئاسان نەزىرى چۈشمەيدىغان سۇپۇرگە نىياز، بوسۇق نىياز،

كۆسۆنىياز، تۆمۇرنىياز دېگەندەك قوپال ئىسىملارنى قويۇپ قويىدۇ. بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە ئاتا - ئانىلار يەنە قائىدە بويىچە بالىنى شۇ نىيازلىق غوجامغا ئاپىرىپ چېچىنى چۈشۈرگۈزىدۇ.

قومۇلدا يەنە ئىككى ئورۇندا مەخسۇس ئايالىلارلا بېرىپ تېۋىنىدىغان، ھاجەتلىرىنى تىلەپ زىكرى سالىدىغان ئايال كىشىلەرنىڭ مازىرى بار. بۇنىڭ بىرى قومۇل شەھىرى ئەزىزىمدىكى ئەزىزىم ئاغچا مازىرى، يەنە بىرى چارباغدىكى قۇرغۇي ئاغچام مازىرىدۇر. ئەزىزىم ئاغچا مازىرىدا ياتقانلار ئىككى ئايال كىشى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى بۇۋى رابىيە، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى بۇۋى ئەدۋىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مازار ئىشىكىنىڭ ئىككى يېنىغا قومۇل ۋاڭلىقىدىن ئىككى مەڭگۈ تاش ئورنىتىلغان بولۇپ، ئورنىتىلغان ۋاقتى شاھمەخسۇت ۋاڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ھەر ئىككى تاشقا ناھايىتى چىرايلىق تەكشى قىلىپ 20 نەچچە قۇردىن ئۇيغۇرچە خەت ئويۇلغان. خەتنىڭ مەزمۇنى تېخىچە تەتقىق قىلىنىپ جامائەتچىلىككە ئېلان قىلىنمىغاچقا، بۇ ئىككى ئايال كىشىنىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيىش تەس. ھەر قۇربان ھېيتنىڭ ھارپا ئاخشىمى بالا يۈزى كۆرمىگەن ئايالىلار ۋە باشقا تۇرلۇك ھاجەتلىرىنى تىلەيدىغان ئايالىلار بۇ مازارغا كېلىپ زىكرى - تىلاۋەت قىلىپ كېتىدۇ.

قۇرغۇي ئاغچام مازىرىغا كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئايالىلارمۇ ھەمدە بۇ ھەقتىكى رىۋايەتلەرمۇ خېلى بار. لېكىن مازار ئىگىسىنىڭ سالاھىيىتىنى ئېنىقلاشقا ياردىمى تېگىدىغان قولىيازما ھەم باشقا مەنبەلەر ئاز. شۇ سەۋەبلىك بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتمۇ بىر ئىزدا تۇرۇپ قالدى.

بۇ مازارلارغا تېۋىنغۇچى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قومۇلدىن سىرت گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىن كەلگۈچى خۇيزۇلارمۇ كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەيس خوجا مازىرىنىڭ خۇيزۇلار ئارىسىدىكى تەسىرى بەك كۈچلۈك، شۇڭا تاۋاپچىلار ئارىسىدىمۇ ئۆلكە ئاتلاپ كېلىپ تېۋىنغۇچى «خۇيزۇلار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

قىسقىسى، قومۇلدىكى مازارلارنىڭ كۆپىنچىسى ئورۇنلاشقان جۇغراپىيىلىك نامى بويىچە ئاتىلىدىغان بولغاچقا، كۆپىنچىسىنىڭ ئەسلى نامى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن، ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي نامى بىلەن ساقلىنىپ قالغان. مازارلاردا ياتقان كىشىلەر مەيلى قانداق سالاھىيەتتىكى كىشىلەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ ھەقتىكى تەتقىقات قومۇلنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى بىر نەچچە ئەسىرلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ يەردىكى دىنىي پائالىيەتلەرگە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئىسلامغا يات تۇرلۇك ئەنئەنىلىرىنى بىللە ئېلىپ كىرگەچكە قومۇللۇقلارنىڭ جۇملىدىن ئومۇمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۇرلۇك ئەقىدە - ئېتىقادلىرىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

# ئوخشاش كىشى ئىسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۇسۇلى

غوجائەخمەت يۇنۇس

(ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىن)

2000 - يىلى 11 - ئايدا «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»گە بېسىلغان، ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن بوكس مۇسابىقە ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان بىر ماقالىدە «كىچىك ئەكرەم» دېگەن كىشى ئىسمى (بوكس ماھىرى) نى چېلىقتۇرغانىدىم. 2001 - يىل قۇربان ھېيت ھارپىسىدا «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» نىڭ شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى سۈرەتكە ئالغان قۇربان ھېيتلىق سەنئەت كېچىلىكىگە بېغىشلانغان مەخسۇس بېتىدىن يەنە «كىچىك پەرھات» دېگەن كىشى ئىسمى (كولدۇرگە ماھىرى) نى كۆرۈپ قالدىم. كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا باشقا مىللەتلەرنىڭ تىل ئادىتى بويىچە ناتوغرا ھالدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى ئىپادىلەيدىغان «چوڭ ئەخمەت»، «كىچىك ئەخمەت»، «چوڭ روزىخان»، «كىچىك روزىخان» دېگەنگە ئوخشاش تىل ئادىتىمىزگە خىلاپ سۆزلەرنىڭ مەتبۇئاتتىن ئورۇن ئېلىشقا باشلىغانلىقى كىشىنى ئويغا سالماي قويمايدۇ.

خەنزۇلاردا فامىلە ئادەتتە بىر خەتتىن (بىر بوغۇملۇق سۆزدىن)، ئاربىلاپ ئىككى خەتتىن (ئىككى بوغۇملۇق سۆزدىن) تەركىب تاپىدۇ، ئىسىم بولسا، بىر خەت ياكى ئىككى خەتتىن تەركىب تاپىدۇ، كىشىلەر ئارا ئالاقىدە، ئىككىنچى تەرەپنىڭ يېشىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ، ھۆرمەت مەنىسىدىكى «老» (پېشقەدەم، چوڭ، ياشانغان، قېرى) ياكى «小» (ياش، كىچىك) دېگەن سۆزلەر فامىلىنىڭ ئالدىغا قوشۇپ ئېيتىلىدۇ، خىزمەت ۋەزىپىسى ياكى ھەربىي، ئىلمىي، كەسپىي ئۇنۋانلارنىڭ ئالدىغا فامىلە قوشۇپ ئاتاشمۇ خېلى ئومۇملاشقان. دېمەك، خەنزۇلاردا مەيلى كىشىلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى ئاتاشتا بولسۇن، مەيلى فامىلىنىڭ ئالدىغا ھۆرمەت مەنىسىدىكى سۆزلەرنى قوشۇپ ئېيتىشتا بولسۇن ياكى خىزمەت ۋەزىپىسى ۋە ھەربىي، ئىلمىي، كەسپىي ئۇنۋانلارنىڭ ئالدىغا فامىلىنى قوشۇپ ئاتاشتا بولسۇن، سۆزنىڭ ئىخچام بولۇشىغا دىققەت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر خەتلىك ياكى ئىككى خەتلىك فامىلە مۇستەقىل مەنە بېرىدىغان بولغاچقا، مۇنداق ئۈچ خىل ئاتاش كىشىلەرگە غەيرىي بىلىنمەيدۇ. رېئال تۇرمۇشىمىزدا خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق ئاتاش ئادىتى بويىچە قىسقارتىپ ياكى ئۆزگەرتىپ ئاتايدىغانلىقى ھەممىشە قۇلاققا كىرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «ئايگۈل»، «ئايشەمگۈل»، «پاتىگۈل»، «نۇرگۈل» دېگەندەك ئۇيغۇر كىشى

**كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى**

ئىسملىرىنى قىسقارتىپ «گۈلى» دەپ ئاتايدۇ. بىر ئىدارە ياكى ئورۇندا «گۈل» بىلەن ئاخىرلىشىدىغان كىشى ئىسمىدىن بىرنەچچىسى بولسا، ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «ئېگىز گۈلى»، «پاكار گۈلى»، «سېمىز گۈلى»، «ئورۇق گۈلى» دەپ ئاتايدۇ. كىشى ئىسمىنى قىسقارتىپ ئاتاش ئەمەلىيەتتە شۇ ئادەمگە ھۆرمەت قىلمىغانلىق بولىدۇ، قىسقارتىلغان كىشى ئىسمى ئالدىغا سۈپەت قوشۇپ ئاتاش ئىلمىيلىككە تېخىمۇ يات قىلىق.

ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا بىر كىشى مەلۇم بىر دوختۇرخانىغا «تۇرسۇنئاي» ئىسىملىك مەسئۇل ۋراچنى ئىزدەپ بېرىپتۇ. دوختۇرخا- نىدىكى مەسئۇل تىببىي خادىملاردىن مەسئۇل ۋراچ تۇرسۇنئاينى سورۇشتۇرسە، ئۇلار مۇنداق مەسئۇل ۋراچنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئاخىر ئۇ كىشىگە بىر ئۇيغۇر سېسترا ئۇچراپ قېلىپ، ئۇنىڭدىن سورىغانىكەن، بۇ سېسترا ئۇ كىشىگە بۇ دوختۇرخانىدىكىلەر تۇرسۇنئاي دوختۇرنى «نايى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، بۇ دوختۇرنىڭ ئۆزىمۇ مۇشۇنداق ئاتاشقا ئادەتلىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. بۇ يەردە باشقىلارنىڭ «تۇرسۇنئاي» دېگەن بىر پۈتۈن كىشى ئىسمىنى قىسقارتىپ ئاتىشى بىر گەپ، بۇ ئىسىم ئىگىسىنىڭ «مېنىڭ ئىسمىم «نايى» ئەمەس» دېمەي، مۇشۇنداق ئاتاشقا كۆنۈپ قالغانلىقى يەنە بىر گەپ.

تېخىمۇ كۈلكىلىك بىر ئىش: ئۈرۈمچىدىكى بىر نازارەتتە «مۇھەممەتئېلى»، «مۇھەممەتئىمىن» ئىسىملىك ئىككى ئۇيغۇر كادىر بار ئىكەن. ھەر ئىككىلىسى باشقارما باشلىقى بولغاچقا، بۇ نازارەتتىكى خەنزۇ كادىرلار ئۇلارنى «مەي چوجاڭ» (باشقارما باشلىقى مۇھەممەت) دەپ ئاتاشقا ئىلاجسىز قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاق يۈزلۈك مۇھەممەتئېلىنى «بەي مەي» (ئاق مۇھەممەت)، قاراقۇمچاق يۈزلۈك مۇھەممەت- ئىمىننى «خېي مەي» (قارا مۇھەممەت) دەپ ئاتايدىغان بولۇپتۇ. بۇ نازارەتتىكى ئۇيغۇر، قازاق كادىرلارمۇ ئۇلارنى شۇنداق دەپ ئاتايدىكەن. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ بىرىنچى بوغۇمى ھەرگىز ئۇ ئادەمنىڭ فامىلىسى ئەمەس، شۇڭا بىر پۈتۈن كىشى ئىسمىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئۈزۈۋېلىپ، ئۇنى فامىلە ئورنىدا شۇ ئادەمنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى ياكى ھەربىي، ئىلمىي، كەسپىي ئۇنۋانى بىلەن قوشۇپ ئاتاش توغرا ئەمەس. ھازىر «ئا جۈرېن»، «سا تىڭجاڭ»، «يا جوجاڭ»، «با شەنجاڭ» دېگەندەك ئاتاشلار ھەرۋاقىت قۇلىقىمىزغا ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئالدى بىلەن مۇشۇ ۋەزىپىدىكى خادىملار يىغىندا ياكى خىزمەت داۋامىدا بىر - بىرىنى مۇشۇنداق غەيرىي ئاتاق بىلەن ئاتىماسلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇناسىۋەتلىك خادىملارغا مۇنداق ئاتاشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈشى كېرەك.

ئۇيغۇرلاردىكى كىشى ئىسملىرى ئادەتتە ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن دادىسىنىڭ ئىسمىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئائىلە، يەسلى، باللار باغچىسى، مەكتەپ، خىزمەت ئورنى، يېزا - قىشلاق قاتارلىق سورۇنلاردا كىشىلەر بىر - بىرىنى كۆپىنچە ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتاشقا ئادەتلەنگەن، ئەمما رويخەت، گۇۋاھنامە، ھۆججەت - ماتېرىياللار، گېزىت - ژۇرنال، كىتابلاردا ۋە رادىئو، تېلېۋىزىيە پروگراممى- لىرىدا ئۆزىنىڭ ئىسمىغا دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ يېزىش ۋە ئاتاش خېلىدىن بېرى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلىنىپ قالدى. مۇنداق يېزىش ۋە ئاتاش بىر تەرەپتىن، شۇ ئادەمگە نىسبەتەن ئىززەت - ھۆرمەت مەنىسىنى

بىلدۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوخشاش كىشى ئىسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپ كەلدى.

ئۇيغۇرلاردىكى ئوخشاش كىشى ئىسىملىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پەرقلەندۈرۈش ئۇسۇلى كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش ۋە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردىن بىرى بولۇپ قالدى. مەن تۆۋەندە ئۆزۈمنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيانقى كۆزىتىش ۋە ئىزدىنىشلىرىم ئاساسىدا بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

## ئىسمى ئوخشاش بولغان كىشى ئىسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈش

مۇنداق كىشى ئىسىملىرى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، ئۇلارنى مۇنداق تۆت خىل ئۇسۇل ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ:

1. ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ھاكىم جاپپار، ھاكىم تۇرسۇن (مائارىپچىلار)؛ ئۇيغۇر سايرانى، ئۇيغۇر مۇنۇپ (ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر)؛ ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇسالام توختى (تىلشۇناس، مائارىپشۇناس-لار)؛ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، ئابدۇشۇكۇر تۇردى (تەتقىقاتچىلار)؛ ھۇسەنجان جامى، ھۇسەنجان ھەسەن (چالغۇچىلار)؛ مۆمىن سەيرى، مۆمىن مۇھەممىدى (شائىر، يازغۇچىلار)؛ يارمۇھەممەد يۇسۇپ، يارمۇھەممەد ئەبەيدۇللا (دۆلەت مەمۇرلىرى)؛ ئەبەيدۇللا تۇردى، ئەبەيدۇللا ئىبراھىم (كومپوزىتورلار)؛ ئايتىللا قاسىم، ئايتىللا ئەلا، ئايتىللا جامال (ئۇسسۇلچى، ناخشىچىلار)؛ ئەكرەم ئىسھاق، ئەكرەم بارات (بوكس ماھىرلىرى)؛ پەرھات ماخمۇت، پەرھات تۇراخۇن، پەرھات غوجائەخمەت (كۇلدۈرگە ماھىرلىرى).

2. كەسپى ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: دارۋاز ئادىل، ئارتىس ئادىل.

3. ھەربىي ئۇنۋانى ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: گېنېرال مايور ئىمىنوف، كاپىتان ئىمىنوف؛ پولكوۋنىك ئابدۇرېشىت، مايور ئابدۇرېشىت.

## فامىلىسى ئوخشاش بولغان كىشى ئىسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈش

مۇنداق كىشى ئىسىملىرىنى ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن فامىلىسىنى قوشۇپ ئاتاش ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: مامۇتوف قۇربان، مامۇتوف تۇرسۇن؛ ئابدۇرېھىم ھەسەنوف، ئابدۇراخمان ھەسە-نوف؛ مۇزەپپەر ئابدۇللايوف، ئابلىكىم ئابدۇللايوف؛ ناسىروف مىرزىگۇل، ناسىروف نۇرمۇھەممەت؛ ئابلىكىم ھاجىيوف، ئەخمەت ھاجىيوف؛ ئەنۋەر مۇسابايوف، تەلئەت مۇسابايوف، قاسىم مۇسابايوف، ئىمىنىياز مۇسابايوف.

## ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن دادىسىنىڭ ئىسمى ئوخشاش بولغان كىشى ئىسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈش

مۇنداق كىشى ئىسىملىرىنى تۆۋەندىكى ئالتە خىل ئۇسۇل ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ:

1. كەسپى ياكى ۋەزىپىسى ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن مۇئاۋىن رەئىس توختى سابىر، ئاۋاز ئارتىسى توختى سابىر؛ دراماتورگ تۇرسۇنجان لېتىپ، ئوقۇتقۇچى تۇرسۇنجان لېتىپ؛ نازىر ماخمۇت مۇھەممەت، شائىر ماخمۇت مۇھەممەت؛

ئىنژېنېر مۇھەممەت قۇربان، تەرجىمان مۇھەممەت قۇربان؛ ئاگرونوم غەيرەت ئوسمان، ئاۋاز ئارتىسى غەيرەت ئوسمان؛ كومپوزىتور ئابلەت ئابدۇللا، مۇھەررىر ئابلەت ئابدۇللا.

2. خىزمەت ئورنى ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسىدىكى ماھىنۇر قاسىم، ئۈرۈمچى شەھەرلىك 19 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ماھىنۇر قاسىم؛ «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىكى ئابلىمىت سادىق، شىنجاڭ ئوپېرا ئۆمىكىدىكى ئابلىمىت سادىق؛ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدىكى مۇھەممەت ئىسمائىل، ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدىكى مۇھەممەت ئىسمائىل؛ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىكى ئىسمائىل ئىبراھىم، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىكى ئىسمائىل ئىبراھىم؛ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىكى ئابدۇۋەلى ئەلى، شىنجاڭ نېفىت ئىنىستىتۇتىدىكى ئابدۇۋەلى ئەلى؛ «مىللەتلەر» سۈرەتلىك ژۇرنىلىدىكى ئەركىن قادىر، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق بانكىسىدىكى ئەركىن قادىر؛ «ئەدەبىي تەرجىمىلەر» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىكى زۇلفىيە ئابدۇرېھىم، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ـ باشقۇرۇش ئورنىدىكى زۇلفىيە ئابدۇرېھىم.

3. يۇرتى ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: توختى باقى ئارتىشى (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن، يەنە بىر توختى باقى ئاپتونوم رايونلۇق يېمەكلىكلەر شىركىتىدە)؛ ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر قەشقەرى («قەشقەر گېزىتى» ئىدارىسىدىن، يەنە بىر ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا)؛ تۇرسۇن قۇربان كەلپىنى (كەلپىن ناھىيىسىدىن، يەنە بىر تۇرسۇن قۇربان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا).

4. تەخەللۇسى ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: نىياز كېرىم شەرقىي (ئاتاقلىق خەتتات، يەنە بىر نىياز كېرىمى شىنجاڭ نېفىت ئىنىستىتۇتىدا)؛ پەرھات ئابىت جۇغلان (كومپوزىتور، يەنە بىر پەرھات ئابىت شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا)؛ ئابلەت ئابدۇرېشىت بەرقى (ئوقۇتقۇچى، يەنە بىر ئابلەت ئابدۇرېشىت مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشتە)؛ مۇھەممەت روزى يارقىن (سېنارىست ۋە رېژىسسور، يەنە بىر مۇھەممەت روزى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدە).

5. بوۋىسى ياكى ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: تۇردى قادىر نازىرى (نازىر — تۇردى قادىرنىڭ 6 ـ ئاتىسى)، ئەخمەت ئىمىنھاجى جۇبەيرى (جۇبەيرى — ئەخمەت ئىمىنھاجىنىڭ 5 ـ ئاتىسى)، ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، مۇختەر ماموت مۇھەممىدى.

6. فامىلە ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان لەقەم ئارقىلىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: غەيرەتجان ئابدۇللا كالدىر (شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدىن)، ئەلىياس روزى گۇپپاڭ (توقسۇن ناھىيىسىدىن).

# شويىسگىپەندىكى چاغلار

شويىڭپەن رايونى بورتالا شەھىرىنىڭ غەربىي - شىمال قىسمىغا جايلاشقان، شەرق تەرىپى چىندىل يېزىسى بىلەن، غەرب تەرىپى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 87 - تۇەن - مەيدانى بىلەن، جەنۇبىي ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن، شىمالى كۆكلەم ۋە كۈزلەكلەر بىلەن تۇتىشىدۇ.

1954 - يىلى شاكىر سايىم، ياسىن بۇرۇت قاتارلىق پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، 1913 - يىلى بورتالاغا ئازكەم 200 قاسقان شەپكىلىك ئەسكەر كەلگەنىكەن. ئۇلار بازار ئىچى، ساربۇخ، قارابۇخ، ئارىشاڭلاردا تۇرغانىكەن. ئۇلارنىڭ ياڭ تۇڭ ئىسىملىك قوماندانى بازار ئىچىنى 大营盘 (چوڭ گازارما)، ساربۇخنى 小营盘 (كىچىك گازارما)، قارابۇخنى 中营盘 (ئارا گازارما)، ئارىشاڭنى 后营盘 (ئارقا گازارما) دەپ ئاتىغانىكەن.

1931 - يىلى قارا مەمتىل، غوپۇر قىسىق دېگەن كىشىلەر ئوتكا ئامبالدىن يەر سېتىۋالغانىكەن. قارا مەمتىل دادامغا، بىزنىڭ جاڭزىغا چىقىپ تېرىقچىلىق ئىشلىرىمىزغا قارىشىپ بەرسەڭ، دېدى. ئاردىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار ئۆيىمىزنى ئىككى ئات قوشۇلغان كۆتەك هارۋا بىلەن جاڭزىغا كۆچۈرۈپ چىقتى.

ئۇ چاغدا يىڭپەننىڭ ئورنى هازىرقى قاراتۇرۇق چېگرا ساقچىخانىسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، بۇ يەردە ئەسكەرلەر قۇرغان جۇۋازخانا، دەڭ (ئورنى هازىرقى سودا كوپېراتىپى ئورنىدا) دىن باشقا، 15 ئۆيلۈك ئاق ئورۇس بار ئىدى. بۇ يەر لامجىن، بولغۇن، ئوتكا دېگەن ئۈچ ئامبالنىڭ ئىلكىدە ئىدى، ئىككى جاڭزىنىڭ ئەتراپىدىكى چىغلىق - چەڭگەللىكتە ئوتلاپ يۈرگەن تۆگە، ئات - كالا، قوي - ئۆچكىلەر كۆزۈنمەي قالاتتى. هەر يىلى تېرىم، يىغىم مەزگىلىدە بازاردىن چىقىدىغان ئايلىق، پەسىللىك ئىشلەمچىلەرنى هېسابقا ئالمىغاندا، جاڭزىدا بىز بىر ئۆيلۈك بەش جان ئادەم تۇراتتۇق، يىڭپەندىكى ئەسكەرلەر ۋە 15 ئۆيلۈك ئاق ئورۇسنىڭ ئىش پائالىيىتى مۇنداق ئىدى:

ئەسكەرلەر هەر كۈنى چۈشتىن بۇرۇن مەيداندا مەشىق قىلاتتى (مەيدان ئورنى هازىرقى بازارلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ). ئاكام ئىككىمىز بىكار چاغلىرىمىزدا ئالايىتەن بېرىپ ئۇلارنىڭ مەشىقىنى كۆرەتتۇق. ئەسكەرلەر بەزىدە بىزگە قېتىق، سۇرمىلەرنى ئەكەلدۇرەتتى. چېلىپ باق، ئېيتىپ باق دەپ كاناي، ملتىقلىرىنى بېرەتتى. بىر قېرى ئەسكەر بار ئىدى، ئۇ دائىم ئاكام ئىككىمىزنى «بالاڭزا لەي - لەي» دەپ، قۇچىقىغا ئېلىپ ئەركىلىتەتتى. مېنى ئەركىلەتكەندە باش - كۆزۈمنى سىلاپ سۆيۈپ قوياتتى. باشقا ئەسكەرلەرمۇ بىزگە قارىشىپ كېتەتتى. ئورۇسلارنىڭ باللىرىنى ئۇلار «لاۋماۋزىدى ۋاۋا» دەيتتى. كېيىن ئويلاپ باقسام ئۇلار باللىرى، ئىنى - سىڭىللىرىنى ئەسلەپ، بىزنى شۇلارغا ئوخشاتقانىكەن. ئەسكەرلەر كۆز، قىش كۈنلىرى توشقان، غاز، ئۆردەك، قىرغاۋۇل ئوۋلايتتى، مەن ئۇلارنىڭ ئۈچ قېتىم دەريادىن ئاق قۇ ئېتىپ چىققانلىقىنى كۆرگەن.

بۇ يەردە تۇرغان ئەسكەرلەر بىرەر قېتىممۇ ئادەم ئۇرۇپ باقمىغان. ئالۋان - سەيسىگە ئادەم تۇتمىغان. بۇنىڭ سەۋەبى ئەشۇ يىللاردا شويىڭپەندە ئۇلار ئۇرغىدەك، سەيسىگە سالغىدەك ئادەممۇ، ئىشمۇ يوق ئىدى. ئەسكەرلەر ئورۇسلارغا چېقىلمايتتى. يىڭپەن باشلىقىنىڭ ئۈچ ئامبال بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى.

15 ئۆيلۈك ئاق ئورۇسنىڭ تۇرمۇش پائالىيىتىدە كەلسەك، بىر ئائىلىلىك بالا ئوقۇتاتتى؛ پىلىيوتكا ئىسىملىك بىرسى تۆگمەن چۆرۈپ باشقىلارنىڭ ئۇنىنى تارتاتتى؛ قالغانلىرى سىيىر، غاز، ئۆردەك باقاتتى. ئاياللىرى كۆزدە جىغان ئۈزۈمى پىشقاندا ۋارىنا قايناتاتتى. ئەرلىرى يازدا مال باقسا، كۆزدە ئۇچتىن ئات قوشۇلغان بېرىشكا هارۋىغا كۈچتۈڭگۈر ئىتلىرىنى سېلىپ شىن تارابايىن تازالاردىن ياۋا توڭگۇز ئوۋلاپ كېلەتتى. 12 -، 1 - ئايلاردا قاراتۇرۇقتىن ئاتلارغا قارىغاي سۆرىتىپ ئەكىلىپ گازارمىدىكىلەرگە ساتاتتى. ئۇلار ئۆزلىرى ياسىۋالغان ئىتباش چانىسىغا هەرە، پالتا، شىنا قاتارلىق نەرسىلەرنى سېلىپ، بازارغا بېرىپ بايلارنىڭ ئوتۇنلىرىنى يېرىپ پۇل تاپاتتى، ئۆزلىرى سۇرلىگەن غاز - ئۆردەك، توخۇ گۆشلىرىنى قازاقىستاننىڭ ئاياگۇز شەھىرىگە ئاپىرىپ سېتىپ كېلەتتى.

1934 - يىلنىڭ ئاخىرىدا يىڭپەندىكى ئەسكەرلەر نەگىدۇر غايىپ بولدى. يىڭپەننىڭ بايراق چىقىرىش خادىسىغا قارىساق ئالتە يۇلتۇزلۇق بايراق چىقىرىلىپتۇ، ئەسكەرلەرمۇ ئالتە يۇلتۇزلۇق كاكار قادالغان شەپكە كىيىپتۇ. بۇ ئەسكەرلەرمۇ ئوخشاشلا مەيداندا مەشىق قىلاتتى، ئوخشىمايدىغان يېرى ئۇلارنىڭ كىيىملىرى ئۆزگىچە، قوراللىرى خىل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئارىسىدا خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇللار بار ئىدى. كېيىن ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن ئۇچى بىزنىڭ ئۆيگە بىر قانچە قېتىم كېلىپ تاماق يەپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار دادام بىلەن تونۇشۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ كوماندىرى جاڭزىنغا بۇغداي ئالغىلى كېلەتتى. ئۇلار تەكتىنىڭ تۇرپاننىڭ هوك دېگەن يېرىدىن ئىكەنلىكىنى، بىرىنىڭ ئىسمىنىڭ خالىق كوماندىر بولۇپ، خاۋىنسەي دەپ چاقىرىلىدىغانلىقىنى، يەنە بىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئابدۇرېهىم (ئاگايىڭ)، يەنە بىرىنىڭ ئىسمىنىڭ هەمدۇل (هوشۇرۇڭ) ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى.

بىر قېتىم ئۇچى ئۆيىمىزگە كەلگەندە، هەمدۇل:

— هېلىقى ئەسكەرلەر كۆلىغا (ئىچكىرىگە) كەتتى، بىزنى ساۋەندىن يۆتكەپ كەلگەن، هازىر شىنجاڭ شېڭنىڭ (ئۆلكىسىنىڭ) هوقۇقى شېڭ دۇبەننىڭ قولىدا، بىز يىڭپەندە قاچانغىچە تۇرىمىز بۇنى باشلىق بىلىدۇ، - دېگەنىدى.

1942 - يىلى جاڭزىنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەر خېلى كۆپ ئېچىلدى. شويىڭپەندە كىرسىن، چاي، رەخت، تاتلىق يېمەكلىكلەرنى ساتىدىغان ماگىزىن، تېرە - ئۈچەي، بۇغا مۈڭگۈزى، قىرغاۋۇل، ئۆردەك گۆشى، ئات قېزىسى سېتىۋالىدىغان خام مال پونكىتى ئېچىلدى. لامجىن ئامبالنىڭ جاڭزىسىدىكى بىر موڭغۇل سوت، هاراق دۇكىنى ئاچتى. شۇنداقتىمۇ شويىڭپەننىڭ پايانسىز كەتكەن چىغلىق - چەڭگەللىكلىرىدە لامجىن، بولغۇن، ئوتكا ئامبال، غوپۇر قىسقىلارنىڭ جاڭزىسىغا پەقەت ئاتلىق بارغىلى بولاتتى. 9 - ئايدىن 11 - ئايغىچە دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدا موڭغۇل، قازاق چارۋىچىلار كۆزەك بولۇپ ئولتۇراتتى. چارۋىچىلار 10 - ئايدا بىر نۆۋەت قاشقىر ئاغدۇرۇش ئېلىپ باراتتى. شۇغىنىسى مۇشۇ مەزگىللەردە لامجىن ئامبالنىڭ مالچىلىرى توقايلىق، چىغلىقلارنى ئاتلىق ئارىلاپ يۈرۈشەتتى، بەزىدە جاڭزىغا كېلىپ دادامغا:

- ئاغا ئىككى كۈن بولدى بىر ئات يوق، شۇ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ھەممە ياقنى ئارىلىدى، تاپالمىدى. بىر ئاي ئالدىدا ئىككى ئۆكۈز يوق بولۇپ تۇر، كىم ئالدى شۇ بىز بىلمەي تۇر، ئامبال قايناپ تۇر، ـ دەيتتى.

1944 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەسكەرلەر يېڭىپەن سىرتىغا تۆت يەرگە پوتەي ياسىدى. بۇ چاغدا ئەسكەرلەر 12 يۇلتۇزلۇق شەپكە كىيەتتى. ئۆيىمىزگە كېلىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئىلىدا قوراللىق ئۇرۇش بوپتۇ، ھۆكۈمەتمۇ قۇرۇلۇپتۇ، ھازىر زامان مالىمان، شۇ ھۆكۈمەت غېنى ئىسىملىك بىرسىنى باش قىلىپ ئارىشاڭغا ئەۋەتىپتۇ.

1945 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۇ يەر ـ بۇ يەرلەردە مىلتىق ئاۋازى ئاڭلاندى. بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن ئاكام ئىككىمىز يېڭىپەننىڭ يېنىغا بارساق مورىسىگە مىلتىق ئاسقان، ھەر خىل كىيىم كىيگەن ئادەملەر يېڭىپەن ئىچىنى تىنتىۋېتىپتۇ. ئاشخانا ئۆيدە 20 دەك توشقان، 15 تەك قىرغاۋۇل، ئاتنىڭ بىر سان گۆشى، بىر قاسقان موما تۇرۇپتۇ، قازاندا پىشۇرۇلغان گۆش توڭلاپ قاپتۇ. شۇ چاغدا جوۋازخانا قورۇسىدىن توۋلىغان ئاۋاز ئاڭلاندى. يېڭىپەن ئىچىنى تىنتىۋاتقانلارنىڭ بىر قىسمى جوۋازخانىغا كىرىپ كەتتى. مەنمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ كىردىم، ئۇ يەردە ئۈچ ئۆكۈز بوغۇزلانغان پېتى ياتاتتى، ئۆكۈزلەرنىڭ كەينى سانلىرى تېرىسى بىلەن شىلىپ ئېلىنغانىدى، جوۋاز كۆرۈنمەيتتى.

ئەتىسى ئۇلار بورتالا بازىرىغا كېتىشتى.

1946 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاز كەم 40 ئەسكەر يېڭىپەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلارنىڭ كىيگەن كىيىملىرى ھەيۋەت، قوراللىرى خىل، مىنگەن ئاتلىرى بىردەك جىگەررەڭ ئاق قاشقىلىق ئىدى. ئۇلار يېڭىپەنگە ئورۇنلىشىپلا مەشىق مەيدانىنى تۈزەشتۈردى، خەندەكلەرنى تۈزلىدى، پوتەيلەرنى بۇزۇۋەتتى، كېيىن يەر ئېچىپ قوناق، قوغۇن تېرىدى. ئۇلار ھەر كۈنى مەشىق مەيدانىدا قارىغا ئېتىش، قىلىچۋازلىقنى مەشىق قىلاتتى، ئات ئۈستىدە ماھارەت كۆرسىتەتتى. ئۇلار ھەر يىلى قۇربان ھېيت كېلىشتىن ئاۋۋال بۇ يەردىكىلەرنى ھېيت پەتىسىگە چاقىراتتى. ئەسكەرلەرنىڭ كوماندىرى بىزنى يوقلاپ كەلگەندە دادامدىن بەزى ئىشلارنى سورىدى. شۇ چاغدا دادام ئۇنىڭغا ئائىلىمىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىش سەۋەبىنى، ئەسكەرلەرنىڭ يەرلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، يەرلىكلەرنىڭ بۇ يەرنى ئەسلىدە ساربۇخ دەپ ئاتىغانلىقىنى، ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان يىلدىن باشلاپ شويېڭپەن دەپ ئاتالغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى.

1949 ـ يىل 11 ـ ئايدا بۇ يەردىكى ئەسكەرلەر بازارغا يۆتكەلدى. 12 ـ ئاينىڭ بېشىدا قارامەتلىك جاڭزىغا چىقىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشۋىقاتىغا قارىغاندا پارتىيە كېلىدىكەن، ھازىر ئۇلار ئۈرۈمچىگە كەپتۇ، سىلەرمۇ بۇ يەردە ئۇزۇن يىل تۇردۇڭلار، سىلەرگە مەھەللىدىن ئۆي تېپىپ قويدۇم، دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزۈپ، ئۆيىمىزنى دۆڭ باغرى (ھازىرقى گۈلۈمتى 3 ـ كەنت) كە قايتۇرۇپ كەلدى. ئۇن نەچچە يىللىق ھاياتىم شويېڭپەندە ئۆتۈپ بىر قېتىممۇ بازارغا كىرمىگەچكە بازاردىكى كۆتەرمە، پىشايۋانلىق ئۆيلەر، دۇكانلار، سانجاق مەھەللىلەر، بولۇپمۇ مۇنار، مەسچىتلەر كۆزۈمگە ئاجايىپ كۆرۈندى. دادام ئاكام ئىككىمىزنى قاراتۇرك بولۇپ قالمىسۇن دەپ بېشىمىز چوڭ بولسىمۇ مەكتەپكە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئائىلىمىز 1 ـ رايوننىڭ 2 ـ يېزىسىدا ئىجارە كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى، كوپىراتسىيىلىشىش ھەرىكەتلىرىگە قاتناشتى. 1958 ـ يىلى «ئۇچقۇن» گۆڭشېسى قۇرۇلغاندا ئالغا كوپىراتسىيىسىدە، 1963 ـ يىلى «غالىبىيەت» گۆڭشېسى قۇرۇلغاندا «تاڭنۇر» چوڭ ئەترىتىدە بولدى.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدۇراخمان ئەيسا
رەتلىگۈچى: قۇربان داۋۇت
تەھرىرلىگۈچى: خالىدە قادىر

# چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسى زادى نەدە؟

«چىڭگىزخان — جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى يايلاق كۆچمەنلىرى مەدەنىيىتى كۆرگەزمىسى» يېقىندا بېيجىڭدىكى ئەسىرىستاندا ئېچىلدى. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمە گەرچە «چىڭگىزخان» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن كۆرگەزمە قىلىنغان 300 يادىكارلىق ئىچىدە ئىككىسىلا چىڭگىزخان بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭ بىرى، چىڭگىزخاننىڭ يارلىقنامىسى، يەنە بىرى، چىڭگىزخاننىڭ 3 - قىزىنىڭ مىس مۆھۈرى، خالاس.

ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، بۇنداق ھالەتنى پەيدا قىلغان سەۋەب ناھايىتى جىق ئىكەن، بىراق ئەڭ مۇھىمى چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ ئورنىنىڭ تاكى بۈگۈنگىچە نامەلۇم بولۇپ تۇرۇشى ئىكەن. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىمقى كۆرگەزمە سىرلىق چىڭگىزخان قەبرىسىنى يەنە بىر قېتىم كۆپچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغان تېمىغا ئايلاندۇردى.

## قەبرە ئورنى توغرىسىدىكى 4 خىل پىكىر

ئېچكى موڭغۇل مۇزېيىنىڭ باشلىقى شاۋ چىڭلۇڭنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ ئېنىق ئورنى مەسىلىسى مەملىكىتىمىزدىكى ئارخېئولوگلارلا كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالماستىن، جۇڭگو پۇقرالىرىمۇ ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە ئىكەن. ھازىر تاڭ، سۇڭ، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىسى تېپىلدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئېچىلدى، پەقەت يۈەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىسىلا تېپىلمىدى. چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ تېپىلمىغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ كۆرگەزمىدە ھەقىقىي مەنادىكى «چىڭگىزخان مەدەنىيەت يادىكارلىقى» تولىمۇ كەم بولۇپ قالغان.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ كونكرېت ئورنى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەردە مۇنداق تۆت خىل پىكىر تۇغۇلدى: بىرىنچى خىل پىكىردىكىلەر چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسى موڭغۇلىيىدىكى خىنتىيىن تېغىنىڭ جەنۇبىدا دەپ قارايدۇ؛ ئىككىنچى خىل پىكىردىكىلەر ئوردوس يايلىقىدا دەپ قارايدۇ؛ ئۈچىنچى خىل پىكىردىكىلەر چيەنلىشەن تېغىدا دېسە، تۆتىنچى خىل پىكىردىكىلەر ئالتاي تېغىدا دەيدۇ. قەبرە ئورنىنىڭ تېپىلماسلىقىدىكى ئاساسلىق سەۋەب يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدىكىلەرنىڭ مەخپىي دەپنە قىلىش تۈزۈمىنى قوللانغانلىقىدا، يەنى پادىشاھلار قەبرىسىگە بەلگە قويۇلمايدىغانلىقى، ئېلان قىلىنمايدىغانلىقى ۋە خاتىرە يېزىپ قالدۇرۇلمايدىغانلىقىدا.

مۇزېي باشلىقى شاۋ چىڭلۇڭ كۆپ يىللاردىن بۇيان ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ھۆججەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ

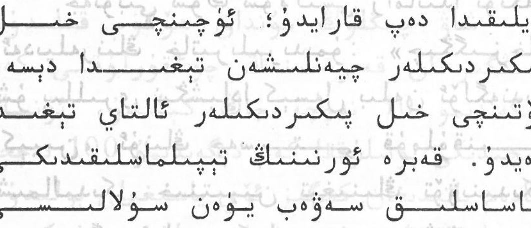

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بارغاندىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسى ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ خىنتېين تېغىدىكى مەلۇم يانتۇلۇقنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە، لېكىن كونكرېت ئورنى توغرىسىدا تېخى ھۆكۈم قىلماق تەس، دەپ قارايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: خىنتېين تېغىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، كەڭلىكى 200 — 300 كىلومېتىر كېلىدۇ، 1000 كىلومېتىردىن كۆپرەك ئۇزۇنلۇققا سوزۇلغان. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە چىڭگىزخان ھايات چېغىدا بىر كۈنى خىنتېين تېغىدىكى بىر تۈپ قارىياغاچ تۈۋىدە ئۇزاق خىيال سۈرۈپ ئولتۇرىدۇ، كېيىن بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ، قول ئاستىدىكىلەرگە: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن مېنى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىڭلار» دەيدۇ.

## مەخپىي دەپنە قىلىنغان، كۆرمىڭلىغان ئاتقا چەيلىتىلگەن

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۆتكەن ئەدىپلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ: «چىڭگىزخان شۇ يىللىرى نىڭشىيادا كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى خىنتېين تېغىنىڭ تۈۋىدىكى بىر يەرگە ئېلىپ كېلىنىپ، چوڭقۇر دەپنە قىلىنغان. جەسىتى بىر پۈتەك تاۋۇتقا سېلىنغان. پۈتەك تاۋۇت دېگىنى چوڭ ياغاچنىڭ بىر بېشىنى كېسىپ، ئىچى ئويۇلۇپ تەييارلانغان تاۋۇت. پۈتەك تاۋۇت قويۇلغاندىن كېيىن توپا بىلەن تىندۇرۇلىدۇ ۋە ئۈستى ئاتقا چەيلىتىلىدۇ. باشقىلارنىڭ بۇ يەرنىڭ كولانغانلىقىنى سېزىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، تۈمەنلىگەن ئاتقا چەيلىتىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ چۆرىسىگە چېدىر تىكىپ قورشىلىدۇ. كېيىن شۇ يەرگە ئوت - چۆپ ئۈنۈپ ئەتراپىدىكى يەرلەر بىلەن پەرقى قالمىغاندىن كېيىنلا چېدىر ئېلىپ كېتىلىدۇ، بۇ ھالەتتىكى قەبرىنىڭ ئورنى ئاشكارىلانمايدۇ.

يېزىلمىلارغا قارىغاندا، بىر يۈرۈش دەپنە ئىشلىرى تۈگىگەندىن كېيىن، موڭغۇللار دەپنە قىلىنغان جايدا بىر بوتىلاقنى بوغۇزلايدۇ، بۇ ۋاقىتتا بۇ بوتىلاق بىلەن بىللە كەلگەن ئانا تۆگە بۇنى كۆرۈپ ئازابلىق بوزلايدۇ ۋە بۇ يەرنى ئېسىدە چىڭ ساقلايدۇ، 2 - يىلى نەزىر قىلغاندا ئانا تۆگىنى يېتىلەپ شۇ ئەتراپقا ئېلىپ كەلگەندە ئۇ يىراقتىن قايغۇلۇق بوزلىغىنىچە ھېچنېمىگە قارىماي ئۇچقاندەك چېپىپ بوتىلاق بوغۇزلانغان جايغا كېلىپ توختايدۇ، نەزىر قىلىدىغانلار شۇنداق قىلىپ دەپنە قىلىنغان ئورۇننى تاپالايدۇ.

يۈەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق دەپنە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن تا بۈگۈنگىچە ئۇلاردىن بىرەرسىنىڭ قەبرىسى تېپىلمىدى. بۇ قىممەتلىك كۆرگەزمىدە بىر پۈتەك تاۋۇت كۆرگەزمە قىلىندى، ئۇ جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى تۇنجى قېتىم ئاچقان يۈەن سۇلالىسى زامانىدىكى موڭغۇللارنىڭ تاۋۇت مەخپىيەتلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

## ئارخېئولوگلارنىڭ قىزىشىدىن ھېچنېمە ھاسىل بولمىدى

چىڭگىزخان قەبرىسىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خالقئارا ئارخېئولوگىيە ساھەسىنى قىزىقتۇرىدىغان تېمىغا ئايلاندى. لېكىن چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى تېپىش ھەرگىزمۇ ئاددىي ئىش ئەمەس، ئۇنى تېپىش ئۈچۈن كېتىدىغان مەبلەغ ۋە ئادەم كۈچىنى مۆلچەرلەش تەس.

شاۋ چىڭلۇڭنىڭ ئاشكارىلىشىچە بۇنىڭدىن 7 يىل ئىلگىرى ياپونىيىلىكلەر چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى تېپىش ئۈچۈن كاتتا ئارخېئولوگىيىلىك پىلاننى يولغا قويغان، نەتىجىدە 1 مىليارد 200 مىليون يېن خەجلەپ

خىنتىيىن تېغى ئۆپچۆرىسىدە 200 — 300 قەدەمدىي قەبرىنى كولاپمۇ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەن. 2002 -، 2003 - يىللىرى ئامېرىكىلىقلارمۇ چىڭگىزخان قەبرىسى ئۈستىدە كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، سىرتى تاش تام بىلەن قورشالغان بىر قەبرىنى تاپقان، ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر ھون قەبرىسى بولۇپ چىققان.

ھەرقايسى دۆلەت ئارخېئولوگلىرىنىڭ چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى ئىزدەش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئۇستۇنلۇكى بار. موڭغۇلىيىنىڭ ئۇستۇنلۇكى جۇغراپىيىۋى جايلىشىش جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇك، يەنى خىنتىيىن تېغى ئۆزىنىڭ تەۋەسىدە. جۇڭگونىڭ ئۇستۇنلۇكى تارىخىي ماتېرىيال جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇك بولۇپ، مەيلى موڭغۇلچە ماتېرىيال بولسۇن ۋە ياكى خەنزۇچە ماتېرىيال بولسۇن، ئۇلار ناھايىتى تەپسىلىي ھەم تولۇق. ياپونىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئۇستۇنلۇكى مەبلىغىنىڭ كەڭ- كۇشادە بولۇشىدا. شاۋ چىڭلۇڭ يەنە بۇ يىل 7 - ئايدا دۆلەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى پىكىر ئالماشتۇرۇش ئۆمىكى موڭغۇلىيىگە بارغاندا، چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى ئىزدەپ تېپىش ئىككى تەرەپنىڭ مۇھاكىمە تېمىلىرىنىڭ بىرى بولغانلىقىدىن ئۇچۇر بەردى.

## ئىمپېرىيە بوۋىسىنىڭ قەبرىسىدە نېمىلەر باردۇ؟

تارىختىكى ھەممىدىن چوڭ ئىمپېرىيە— يۈەن ئىمپېرىيىسىنىڭ بوۋىسى ھېسابلىنىدىغان چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىگە زادى نېمىلەر كۆمۈلگەندۇ؟

ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، دەيدۇ شاۋ چىڭلۇڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ: — چىڭگىزخاننىڭ ھاياتى ھەربىي يۈرۈش ئىچىدە بىكار تەلەتلىكتە ئۆتكەن ھايات، 500 دىن ئارتۇق خوتۇنى بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ ھاياتىنى ھەشەمەت ئىچىدە ئۆتكەن دېگىلى بولمايدۇ. موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئۆلگەندىن كېيىن بىللە كۆمۈلىدىغىنى ھايات چېغىدا دائىم ئىشلىتىدىغان نەرسىلىرىدىن ئىبارەت، خان - پادىشاھلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن قوشۇپ بىللە كۆمۈلگىنى ھايات ۋاقتىدا جەڭلەردە مىنگەن ئېتىنىڭ ئېگىرى، ئالتۇن جام ۋە نازىنىنلاردىن ئىبارەت. لېكىن كونكرېت سانى نامەلۇم. چىڭگىزخان ھايات چېغىدا سان - ساناقسىز لەشكەر ئىشلەتكەن، يۈەن ئىمپېرىيىسى قىلغان جەڭلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك غەلىبە قازانغان، شۇڭا ئۇنىڭ قەبرىسىدە ئۇ ئىشلەتكەن شەمشەر - قىلىچ، ئوقيا، ساۋۇت - دۇبۇلغا قاتارلىق ھەربىي قورال - ياراغلار ناھايىتى كۆپ بولۇشى مۇمكىن.

شاۋ چىڭلۇڭ مۇنداق ھۆكۈم قىلىدۇ: چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى كەم دېگەندىمۇ 10 نەچچە جاڭ كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بوشلۇقتا كەم دېگەندىمۇ 100 نەچچە ئادەم پاتىدىغان كىگىز ئۆي ياسىغىلى بولىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراق بولۇشى مۇمكىن، چىڭگىزخانغا ئىشلىتىلگەن پۈتەك تاۋۇتقا كەلسەك، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن ماتېرىيال مىڭ سۇلالىسى زامانىدىكى ياكى چىڭ سۇلالىسى زامانىدىكى خان - پادىشاھلارغا ئىشلىتىلگەندەك ئالتۇن زەنجىر بولماسلىقى، بەلكى چوڭ ھىنگان قاتارلىق جايلاردا بولىدىغان قارىغاي قاتارلىق يىڭنە يوپۇرماقلىق دەل - دەرەخ ياغىچى بولۇشى مۇمكىن.

بۇ ماتېرىيال «چۇڭچىڭ شەھەر گېزىتى» دىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىن بىر ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

# مۇنارنى ئەپچىللىك بىلەن يۆتكەش

خۇ جېڭخۇا

1937 - يىلى شىڭ شىسەي ئۈرۈمچىدىكى جەنۇبىي قوۋۇق (نەنمېن) نىڭ سىرتىدىكى يولنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، يولغا توغرا كېلىدىغان قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسىنى چاقماقچى بولدى. نەتىجىدە خانتەڭرى مەسچىتىنىڭ مۇنارىنى 6.7 مېتىر ئارقىغا سۈرۈشكە توغرا كەلدى.

بۇ ئەزان توۋلايدىغان مۇنار بولۇپ، خىش- ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ئۈچ قەۋەتلىك ئىدى. ئاستىنقى قەۋىتىنىڭ ئالدى تەرىپى ياي شەكىللىك كارىدور، ئوتتۇرا قەۋىتى پۈتەي، ئۈستۈنكى قەۋىتىنىڭ تۆت تەرىپىدە بىردىن ئىشىك بار ئىدى. مۇنارنىڭ ياغاچتىن ياسالغان گۈمبىزىدە ھىلال ئاي چۈشۈرۈلگەن قۇببا بولۇپ، تىپىك ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇش ئىدى. بۇ مەسچىتنى داڭلىق قۇرۇلۇش ئۇستىسى ئۆمەرھاجى نىياز ئۇستام سالغان. مۇنارنىڭ ئاستىنقى قىسمى 25 كۋادرات مېتىر، ئېگىزلىكى 10 مېتىر، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 30 توننا كېلەتتى.

مۇنارنىڭ چېقىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر جەمئىيەتتە كۈچلۈك غۇلغۇلا پەيدا قىلدى، چېقىۋېتىش ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق ئىش ئىدى، يۆتكەش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بۇ ھەقتە كىشىلەر ھەدەپ بەس - مۇنازىرە قىلىشتى، قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئاخىرىدا يەنىلا بۇ قۇرۇلۇشنى سالغان ئۆمەرھاجى نىياز ئۇستام ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۇنارنى يۆتكىمەكچى بولدى. ئۇ ئاۋۋال شال ۋە ئارغامچىلار بىلەن مۇنارنىڭ ئاستىنى مەھكەم باغلىدى، ئاندىن يۆتكەش جەريانىدا بوشاپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، مۇنارنىڭ ئىچى تەرىپىگە ياغاچتىن تىرەك قويۇپ، ئىچى بىلەن سىرتىغا چۈشىدىغان بېسىم كۈچنى تەڭپۇڭلاشتۇردى. كېيىنكى قەدەمدە مۇنارنىڭ تېگىنى كولاپ بوشىغان يەرگە چاسىلانغان قارىياغاچ كۆتىكىنى قويۇپ ماڭدى. ئاندىن سەل يانتۇ قىلىپ ئېرىقچە كولاپ، ئىككى يېنىغا رېلىس شەكلىدە ياغاچ ياتقۇزۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇمىلاق كۆتەكلەرنى توغرىسىغا قىلىپ قويدى. ئالدىغا سۈرىدىغان چاغدا ئەتراپتىكى ئادەملەر ئارغامچا بىلەن مۇنارنىڭ گەۋدىسىنى چىڭ تارتىپ تۇرۇپ، مۇنارنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلىدى. ئاندىن ئىتتىرىدىغانلار بىلەن تارتىدىغانلار تەڭ ماسلىشىپ، مۇنارنى ياغاچ رېلىس ئۈستىدىكى يۇمىلاق كۆتەك ئۈستىگە چىقاردى. يۇمىلاق كۆتەكلەرنى ئاستا - ئاستا دومىلىتىش ئارقىلىق ئۈچ سائەتتىن كېيىن، مۇنارنى بەلگىلىگەن يەرگە ساق يۆتكەپ كەلدى.

مۇنارنى يۆتكىگەن كۈنى ئەتراپ ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغانىدى. مۇنار غەلىبىلىك يۆتكەلگەندىن كېيىن، خەلق شاد - خۇراملىققا چۆمۈپ، ناغرا - سۇناي ياڭرىتىپ، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش ئارقىلىق خۇشاللىقىنى ئىپادىلىدى.

پولات ھىمىت تەرجىمىسى

# يۇسۇپجان پاراكەندىچىلىكى ۋە گۈلشىرخان بىگۈن

قەيسەر دۆلەتبېك

(تاشقورغان ناھىيىلىك پارتكوم تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىن)

يۇسۇپجان پاراكەندىچىلىكى تاشقورغان رايونىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 — 30- يىللىرىدا شىنجاڭدا ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي قاتارلىق مىللىتارىستلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، شىنجاڭ خەلقى، جۈملىدىن تاشقورغاندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتكە دۇچار بولغانىدى. ئازاب - ئوقۇبەتكە ئۇچرىغان ھەر مىللەت خەلقى تۈرلۈك يوللار بىلەن زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى، لېكىن بۇ قوزغىلاڭلاردىن بەزىلىرى يەنە ئەكسىيەتچى بۆلگۈنچى كۈچلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا سابىت داموللا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا پېتىراپ يۈرگەن باسمىچىلاردىن يۇسۇپجان، يۇنۇسجان ئاكا - ئۇكا ئۇلارغا قوشۇلۇۋالغانىدى. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بىتچىت قىلىنغاندا، ئۇلار قېچىپ تاشقورغانغا بېرىپ، ھەدەپ بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلىپ، خەلققە ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت ئېلىپ كەلدى. تاشقورغاندىكى ھەر مىللەت خەلقى شۇ ۋاقىتتىكى تاشقورغان ھاكىمى شەرىف ۋە ئىنىسى ئۆلپەتشاھ (شۇ ۋاقىتتا چېگرا مۇداپىئە ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئىدى) نىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن يۇسۇپجان پاراكەندىچىلىكىنى تارمار قىلىپ، تاشقورغان خەلقىنى بالا - قازادىن ساقلىدى. گۈلشىرخان بۇ ۋاقىتتا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، يۇسۇپجان پاراكەندىچىلىكىنى تىنچىتىشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى ھېلىمۇ خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرمەكتە.

گۈلشىرخان بىگۈن تاشقورغاننىڭ دەپتەر يېزىسىدا تۇغۇلغان. بوۋىسى ئەلىفبېگ ۋە دادىسى بىگۈنىنىڭ قولىدا دىنىي بىلىم ئالغان، ئۇنىڭ دادىسى ۋە بوۋىسى دەپتەر دىيارىدا خېلى زور تەسىرگە ئىگە خەلقپەرۋەر كىشىلەر بولۇپ، يۇرتىنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، يەنە قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرىنىمۇ ئوقۇتۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. گۈلشىرخان كىچىكىدىن تارتىپلا ئەقىللىق، زېرەك، سۆزمەن بولۇپ، دادىسىدىن دىنىي ئىلىمنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن.

1912 - يىلى ئۇ سارىقول ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، گومىنداڭنىڭ سارىقول ناھىيىسىدىكى تىنچلىق ساقلاش ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان. بۇ جەرياندا ئۇ چېگرىدىن كىرىپ - چىققانلارنىڭ سالاھىيىتى ۋە كىرگۈزۈلگەن ماللارنى تەكشۈرگەن.

يۇسۇپجان تاشقورغان تەرەپكە قېچىپ، بىرمۇنچە

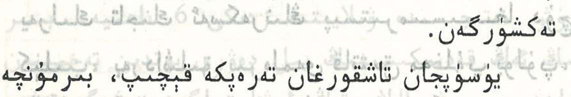

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تاغارمىنىڭ دەربشات ئېغىزىدىن كىرىپ، ئۆيمۇئۆي بۇلاڭچىلىق قىلىپ، خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرىنى تارتىۋېلىپ، بىگۇناھ پۇقرالارغا زۇلۇم سالدى، چەت ئەلگە چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ، يول بويى چوشمان، تېزناپ، ۋەرشىدى، دەفتەر قاتارلىق جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ تالىدى، ھەتتا پەسراۋاتتىن كىرىپ قوغۇشلۇقنىمۇ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

شەرىف، ئۇلفەتشاھ، گۈلشىرخان قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. گۈلشىرخان بىرمۇنچە ئەسكەرنى باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، ئوق - دورا ۋە مىلتىق ئېلىپ كەلدى. گۈلشىرخاننىڭ بۇ ئىشىدىن خەۋەر تاپقان يۇسۇپجان ئۇنىڭ دەفتەردىكى ئۆيىنى بۇلاپ - تالاپ ئوت قويدى ھەمدە سايدىقول جىلغىسىغا يوشۇرۇپ قويۇلغان بارلىق مال - مۈلكىنى تاپقۇزۇپ مۇسادىرە قىلدى. گۈلشىرخان ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ دەفتەر يېزىسىنىڭ داڭباش، سەرەرىق يايلىقىدىكى كىگىز ئۆيلىرىنىمۇ يېرىم كېچىدە قورشاپ ئوققا تۇتتى. شۇ چاغدا گۈلشىرخانمۇ شۇ كىگىز ئۆيلەرنىڭ بىرىدە بار بولۇپ، مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئايالى ئەلىمە بىلەن كىگىز ئۆينىڭ ئارقىسىدىكى كىرەگۈنى كېسىۋېتىپ چىقىپ كەتتى. لېكىن گۈلشىرخاننىڭ ئىنىسى كىرىمخانغا ئوق تېگىپ قازا قىلدى. باسمىچىلار گۈلشىرخاننىڭ قۇتۇلۇپ قالغانلىقىنى سېزىپ، كىگىز ئۆيلەرنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. باسمىچىلار پەيىك جىلغىسىغا كەلگەندە، ئازكەم 100 يەرلىك تاجىك ئەسكەرنىڭ پىستىرمىسىغا دۇچ كېلىپ، بەرداشلىق بېرەلمەي قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، ئافغانىستانغا چىقىپ كېتەلمەي كەينىگە يېنىشقا مەجبۇر بولدى. بىر تۇغقان قېرىندىشى ۋە بارلىق مال- مۈلكىدىن ئايرىلغان گۈلشىرخان يۇسۇپجاننىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى ئاساسىي جەھەتتىن تارمار قىلدى. چەتنىڭ باسمىچىلىق ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇپ، قان كېچىپ جەڭ قىلىش ئارقىلىق ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغداپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى نامايان قىلدى.

1937 - يىلى شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ شەكىللەندى ھەمدە بىر تۈركۈم جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرى شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشقا ئەۋەتىلىپ، كومپارتىيىنىڭ خەلقچىللىق ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلدى، گۈلشىرخان بىر تەرەپتىن سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ تەلىمىنى قوبۇل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن كومپارتىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، خىزمەت ئۇسۇلىدا بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى.

1943 - يىلى شېڭ شىسەي ئىككى يۈزلىمىچىلىك ئەپتى - بەشىرىسىنى تولۇق ئاشكارىلاشتىن سەل ئىلگىرى، كوممۇنىستىك ئىدىيىدە بولغانلارنى ھەر خىل باھانە - سەۋەبلەر بىلەن كۆزدىن يوقىتىش كويىغا چۈشۈپ، باشقا يەرگە يۆتكەپ يوقىتىش تاكتىكىسىنى قوللاندى. ناھىيە ھاكىمى شەرىف ۋە ئىنىسى ئۇلفەتشاھلارنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ يوق قىلدى. گۈلشىرخان بىگۈنى ئاۋۋال ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ ئۈرۈمچى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا قويدى. كېيىن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى. بىر يېرىم يىلدىن كېيىن، كەلپىن ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. 1944 - يىل 12 - ئايدا ئۇ مەخپىي زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئات-تۆگە بىلەن ئىككى ئايدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، ئۇنىڭ جەسىتىنى تۆگىگە ئارتىپ، دەفتەرگە ئاپىرىپ دەپنە قىلدى ھەمدە ئۇنىڭغا ئاتاپ مەقبەرە ياساتتى.

تەھرىرلىگۈچى: پولات ھىمىت

سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەردىن

# تارباغاتاي ۋىلايىتى تەزكىرىسى

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

# مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسارئەتىقىلەر

20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ بېشىدا ۋىلايەتلىك ئارخىپخانا، كۇتۇپخانا ۋە ناھىيىلىك ئارخىپخانىلار بىلەن مەدەنىيەت يۇرتلىرىدا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئاز - تولا ساقلانغانىدى. 1981 - يىلى ۋىلايەتلىك كۇتۇپخانىدا مەدەنىيەت يادىكارلىقى گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ئىككى ئادەم قوشۇمچە مەسئۇل قىلىندى. 1984-يىلى 6 شتاتى بولغان، مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، ئۇ، بۆلۈم دەرىجىلىك بولدى. 1988 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى- ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن بىللە تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى 6 ناھىيە، بىر شەھەردىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، 150 نەچچە مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىسى(قەدىمىي ئىز، قەدىمىي قەبرە، قىياتاش رەسىملىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)نى بايقىدى ھەمدە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارخىپى تۇرغۇزدى، 1 - تۈركۈمدە 44 ئورۇننى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بەلگىلىدى. 1989 -، 1990 - يىللىرى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئاساسىدا، چۆچەك شەھىرىنىڭ ساز يېزىسىدىكى خارابىلىك بىلەن قەدىمىي قەبرىلەرنى داۋاملىق قېزىپ، 100دىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى تاپتى.

## I باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

### §1 : قەدىمىي خارابىلەر

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ۋىلايىتىمىزدىكى 6 ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ ھەممىسىدىن قەدىمىي خارابە تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكىسىنىڭ يىل دەۋرى بۇندىن تەخمىنەن 3500 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا يەنى تاش قوراللار بىلەن مىس قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە.

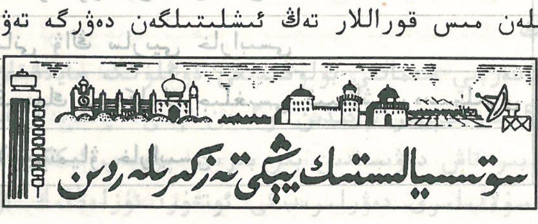


تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تاش قوراللار، قۇم قاچىلار، سۆڭەك قوراللار، مىس - برونزا قوراللار، تۆمۈر قوراللار، فارفور قاچىلار، ئۆرنەك بېرىلگەن نېپىز خىش، خەت يېزىلغان قەغەز

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com



قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. خارابىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىل چېكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

### تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ 1990 ـ يىلدىكى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

| مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى | ياسالغان ـ شەكىللەنگەن ۋاقتى | ئورنى |
|---|---|---|
| سۈيجىڭ قورغىنى خارابىسى | 1766 | چۆچەك شەھىرى |
| تارباغاتاي قورغىنى | 1891 | |
| ھەسەن سىيىت مەسچىتى (قىزىل مەسچىت) | 1876 | |
| سىيىت كامال مەسچىتى | 1885 | |
| خانىقا مەسچىتى | 1910 | |
| ناينشوقى قىياتاش رەسىملىرى | | |
| سىنتاش قەبرىستانلىقى | | |
| قىرتقوشاق قەبرىستانلىقى | | دۆربىلجىن ناھىيىسى |
| شولاقئاردا قەبرىستانلىقى | | |
| بېرىك قاراسىنتاش قەبرىستانلىقى | | |
| گورشى سىنتاش قەبرىستانلىقى | | |
| بايمىرزا سىنتاش قەبرىستانلىقى | | |
| ئىمىل قەدىمىي خارابىسى | | |
| ماخات مازىرى | يۈەن سۇلالىسى | |
| كۆشباي مازىرى | چىڭ سۇلالىسى | |
| دۆربىلجىن سېپىلى خارابىسى | چىڭ سۇلالىسى | |
| قارائىمىل قىياتاش رەسىملىرى | چىڭ سۇلالىسى | |
| جولبۇلاق قىياتاش رەسىملىرى | | |
| موتىتسالا سىنتاش قەبرىستانلىقى | | شىخۇ ناھىيىسى |
| ئوباتى قەدىمىي قەبرىستانلىقى | | |
| شىخۇ قورغىنى خارابىسى | چىڭ سۇلالىسى | |
| مانى ۋاڭ سارىيى خارابىسى | مىنگو دەۋرى | |
| كىچىك تېرەكلىك جىلغىسى قىياتاش رەسىملىرى | | ساۋەن ناھىيىسى |
| لاۋجۇنمىياۋ خارابىسى | | |

| | | |
|---|---|---|
| يەتتەئوبا قەبرىستانلىقى | | تولى ناھىيىسى |
| قىزىلقىيا تاش دۆۋە، تاش قورغان قەبرىستانلىقى | | |
| سارىجاق تاش دۆۋە قەبرىستانلىقى | | |
| ساز قەبرىستانلىق | | |
| تۆپە قىشلاق قىياتاش رەسىملىرى (C، B، A گۇرۇپپا) | | |
| ئۆڭگەرتاس قىياتاش رەسىملىرى | | |
| كۆكباستاۋ قىياتاش رەسىملىرى | | |
| ئىسمايىل قىياتاش رەسىملىرى | | |
| جايىر تېغى سىنتېشى | | |
| بارداقۇل قىياتاش رەسىملىرى | | چاغانتوقاي ناھىيىسى |
| شورشۇت قىياتاش رەسىملىرى | | |
|ساي توسمىسى قەبرىستانلىقى | | |
| تىرەكتى تاش قەبرىستانلىقى | | |
| جىيەك يېزا مەسچىتى | | |
| مېشكىن گوبالى قىياتاش رەسىملىرى | | قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى |
| شەرقىي ساي قىرغىقى قەبرىستانلىقى | | |
| ئاۋۇزچىخ قەبرىستانلىقى | | |
| جالىنتارا تاش تاۋۇت قەبرىستانلىقى | | |
| سېمىزتايىنىڭ شىمالىي باغرىدىكى A قەبرە | | |
| مۆتىگى قەدىمىي شەھىرى خارابىسى | | مىڭ سۇلالىسى |

ئىزاھ: جەدۋەلدىكى قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن چۆچەك شەھىرىدىكىسى 1986 - يىلى، باشقا ناھىيىلەردىكىسى 1990 - يىلى تەستىقلانغان.

## 1. ئۇلاستاي ئېقىنىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى قەدىمىي خارابىلىك

بۇ خارابىلىك چۆچەك شەھەرلىك سەھىيە مەكتىپىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي چېتىگە جايلاشقان، كۆلىمى 30 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. شىمالىي تەرىپىدىن 4 تۈگمەن تېشى، قوم ئارىلاش فارفور پارچىلىرى، قىزغۇچ رەڭلىك فارفور پارچىلىرى، غەرپ تەرىپىدىن تاش توقماق، تاش كەكە، تاش ھەيكەل، تاش شارچە ۋە نۇرغۇن فارفور پارچىلىرى تېپىلدى. بۇ ئىككى جايدىن تېپىلغان فارفور پارچىلىرىدىكى ئۆرنەكلەر جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ مىس دەۋرىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

## 2. ساز كەنتىدىكى قەدىمىي خارابىلىك

ئۇ چۆچەك شەھىرى ئەرگۈك يېزىسىدا، شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىي بۇلۇڭىدىكى دۆڭلۈككە جايلاشقان، كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر. بۇ خارابىنىڭ 40 - 50 سانتىمېتىر ئېگىدىن تۈگمەن تېشى، پالتا، فارفور قاچا قاتارلىقلاردىن 10ى قېزىۋېلىندى. بۇنىڭدىن سىرت بىر تاش دۆۋىسىدىن بىر بىرىگە چۆپلەپ ئىككى قات قىلىپ ياسالغان شېغىل تاش تېپىلدى. بۇ شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۆي

قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئۆگزە گىرۋىكىدىكى سۇ ئېقىش قۇرۇلمىسىغا ئوخشاپراق قالىدۇ. مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتە ئۆلاستاي ئېقىنىنىڭ غەربىدىكى قەدىمىي خارابە بىلەن ئوخشاش.

### 3. تۆۋەنكى قارائۆتكۈر كەنتىدىكى قەدىمىي خارابىلىك

ئۇ چۆچەك شەھىرى ئەرگۈك يېزىسىدا، تۆۋەنكى قارائۆتكۈر كەنتىنىڭ تېرىلغۇ يېرىگە جايلاشقان، كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىر. خارابىلىكتىن 4 ئېغىزلىق كۆپتىن بىرى، تاش قورال قالدۇقلىرى بىلەن فارفور پارچىلىرى تېپىلدى. فارفور پارچىلىرى ئىچىدە قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قوڭۇر فارفور، كۆيدۈرۈلگەن قوڭۇر كۆلرەڭ فارفورلار بار.

### 4. ئېمىل قەدىمىي خارابىلىكى

ئۇ ئېمىل فېرمىسى تەۋەسىدە، دۆربىلجىن ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 7.5 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، كۆلىمى 24 مىڭ كۋادرات مېتىر. ئېگىز ھەم تەكشى يەرگە جايلاشقان، ئۈچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان. يۈزىدىكى 30 سانتىمېتىر بوش توپىنىڭ ئاستىدا يېرىم مېتىر مەدەنىيەت قاتلىمى بار. ئۇنىڭدىن قىزىل فارفور پارچىلىرى، تۆمۈر قورallar، ئوت ياققان كۆل ئىزى، ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكى قېزىپ چىقىلدى.

### 5. مۆتىگى قەدىمىي قورغىنى

ئۇ سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە سېلىنغان. قوبۇقسار ناھىيىسىنىڭ موتىگى يېزىسىدا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 2 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان، كۆلىمى 168 مىڭ 100 كۋادرات مېتىر. قورغان چاسا شەكىلدە بولۇپ، ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 410 مېتىر، شىمالىي تېمىدا 20 مېتىر كېلىدىغان يوچۇق بار، شەرقىي تەرىپىدە يوچۇق يوق، جەنۇبىي، غەربىي تاملىرىدا بىردىن دەرۋازا ئورنى بار. دەرۋازا ئورنىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر. قورغان تېمىنىڭ ئېگىزلىكى 5.2 مېتىر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 6 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر. ئوتتۇرا قىسمى سوقۇلغان، سوقمىنىڭ قېلىنلىقى 0.15 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 4 مېتىر. سىرتى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، كېسەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.43 مېتىر، كەڭلىكى 0.25 مېتىر، قېلىنلىقى 0.11 مېتىر. تامنىڭ ئۈستى قارامتۇل كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ھازىرغىچە ئەسلى پېتى ساقلىنىپ قالغان. قورغاننىڭ شىمالىي تېمىدىكى يوچۇق ئورۇندىكى خارابىدىن توپا سۇپا، نو شەكىلدىكى نېپىز خىش، ئۆرنەك بېرىلگەن نېپىز خىش، لالەگۈل شەكلى چۈشۈرۈلگەن تۆت چاسا خىش تېپىلدى. غەربىي شىمالىي بۇلۇڭىدىن تىبەتچە بۇددا مۇنارىنىڭ قالدۇقى، مۇنار ئىچىدىن نوم، لاي بۇت ۋە مىس تەسۋى تېپىلدى.

### 6. دۆربىلجىن سېپىلى خارابىسى

ئۇ دۆربىلجىن ناھىيە بازىرىغا جايلاشقان، كۆلىمى 3 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، تۆت چاسا شەكىلدە، 17 - ئەسىردە سېلىنغان. ھازىر سېپىلنىڭ ئۈچ بۆلىكىلا قالغان، ئۇلار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مېھمانخانىسى ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئائىلىلىكلەر قورۇسىدا. سەردار سۇپىسىنىڭ بىر قىسمى ساقلىنىپ قالغان، سېپىل ئىچكى، تاشقى ئىككى قەۋەتتىن تەشكىل تاپقان، سىرتى سېرىق توپىدىن سوقۇلغان، ئىچى كېسەكتىن قوپۇرۇلغان. ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 8 مېتىر، قالدۇق تېمىنىڭ ئېگىزلىكى 4 مېتىر.

### 7. سۈيجىڭ قورغىنى خارابىسى

ئۇ چۆچەك شەھىرى تىنچلىق مەھەللە ئىش باشقارمىسى تەۋەسىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 31 - يىلى (1766 - يىل) سېلىنغان. قورغاننىڭ ئايلانمىسى 1.35 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 6 مېتىر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 4 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 2.7 مېتىر. شەرقىدە شاڭخېمېن، غەربىدە بۇيۈمېن، جەنۇبىدا سۈيتىڭمېن دەرۋازىلىرى بار. شىمالىدىكى راۋاقتا بىر ئىبادەتخانا بار، قورغان ئىچىدە 200 ئېغىز مانجۇ قوشۇن گازارمىسى، 60 ئېغىز مۇسۇلمان قوشۇن گازارمىسى، 60 ئېغىز يېشىل تۇغلۇقلار گازارمىسى، 36 ئېغىز

قورال - ياراغ، ئوق - دورا ئامبىرى بار. قورغاننىڭ دەل شىمالىغا ۋەنشۇگۇڭ سارىيى جايلاشقان. بۇ قورغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 3 - يىلى (1864 - يىلى) ئۇرۇشتا ۋەيران قىلىنغان، ھازىر شۆبە ھەربىي رايون قورۇسىدا گۇەندىمياۋ ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۇلى ساقلانماقتا.

## 8. تارباغاتاي قورغىنى خارابىسى

ئۇ چۆچەك شەھىرىنىڭ يېڭىشەھەر مەھەللە ئىش باشقارمىسى تەۋەسىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 3 - يىلى (1864 - يىل) سۇيچىڭ قورغىنى ۋەيران قىلىنىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا گۇاڭشۇ 15 - يىلى (1889 - يىلى) تارباغاتاي قورغىنى سېلىنىپ، 1891 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. مەسلىھەتچى ۋەزىر ئىرچىڭئا قورغاننى سېلىشقا مەسئۇل بولغان. 198 مىڭ 300 سەر كۈمۈش ئىشلىتىلگەن. يېڭى قورغاننىڭ شەرقىدە سۇيچىڭ دەرۋازىسى، غەربىدە خۇەيدې دەرۋازىسى، جەنۇبىدا ۋېيشى دەرۋازىسى بار. قورغان چاسا شەكىلدە، ئايلانمىسى 2.5 كىلومېتىر، قورغان تېمىنىڭ ئېگىزلىكى 7.3 مېتىر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 12 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 3.7 مېتىر كېلىدۇ. سېپىلدا ئۈچ چوڭ راۋاق، ئۈچ ئايراۋاق، بىر چوڭ زەمبىرەك سۇپىسى، ئالتە كىچىك زەمبىرەك سۇپىسى، تۆت بۇلۇڭ راۋاق، بىر ئىبادەتخانا ئۇلى بار. قورغاننىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا بىر قەدىمىي راۋاق بار. 50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە قورغاندىكى راۋاق - سۇپىلار قالمىغان، سېپىلى ئاساسەن ساقلىنىپ قالغانىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، كىشىلەر سېپىل توپىسىنى ئىشلىتىپ، سېپىلنىڭ بىر قىسمىنى بۇزۇۋەتتى.

## 9. شىخۇ قورغىنى سېپىلىنىڭ خارابىسى

ئۇ شىخۇ بازىرى تەۋەسىدە، قورغان چاسا شەكىلدە، غەرب، جەنۇب تەرەپلىرىدە بىردىن دەرۋازىسى بار، جەنۇبىي دەرۋازىسى چوڭ دەرۋازا. ھازىر شىخۇ بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قورغان سېپىلىنىڭ غەربتىن شەرققە سوزۇلغان 57 مېتىر قالدۇقى بار، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 3.5 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 2.5 مېتىر، ئېگىزلىكى 4.3 مېتىر كېلىدۇ. سېپىل ئىچكى، تاشقى ئىككى قات بولۇپ، سېرىق توپىدىن سوقۇلغان. سوقمىنىڭ كەڭلىكى 12.0 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.45 مېتىر. ئاھالىلەر سېپىلدىن توپا قېزىش جەريانىدا ياغاچتىن ياسالغان ئىككى ۋۇۋىسكا تېپىۋالغان.

## 10. جىن جاڭجۇن گازارمىسى خارابىلىكى

ئۇ شىخۇ ناھىيە شىخۇ يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ 500 مېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، يەر يۈزىدىن 0.3 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى مەدەنىيەت قەۋىتىدىن كۈل ئورىكى، فارفور، ساپال پارچىلىرى، چىڭ دەۋرىگە دائىر يارماقلار قېزىۋېلىندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) جىن جاڭجۇن جىلىن ئۆلكىسىدىن 2 تۇغ ئەسكەر بىلەن يولغا چىقىپ، يول بويى ئەسكەر ئېلىپ ئەسكىرىي كۈچىنى 7 تۇغقا يەتكۈزۈپ، شىخۇغا كېلىپ جايلاشقان. گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) ئىلى جاڭجۇنى جىن شۇن نەچچە 10 يىڭ ئەسكەر بىلەن كېلىپ بۇ يەرگە ئورۇنلاشقان.

## 11. تۆمۈر دەرۋازا بوسۇغىسى

ئۇ ساۋەن ناھىيىسى تەۋەسىدە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، ماناس دەرياسىغا 3 كىلومېتىر كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان، كۆلىمى 2500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. چاسا شەكىلدە، سىرتى توپىدىن سوقۇلغان، ئىچى كېسەكتىن قوپۇرۇلغان. خارابىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان تار يولنىڭ ئىزى بار. خارابىدىن تۆمۈر قوراللار، مىس قوراللار، يەنە «چيەنلۇڭ تۇڭباۋ» مىس يارمىقى تېپىلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ جاي ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ ئالتاي بىلەن ئۈرۈمچى ئارىلىقىدىكى قونالغۇسى ئىكەن. ئەينى ۋاقىتتا بۇلاڭچىلار پات - پات كېلىپ تۇرىدىغان بولغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغانىكەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

### 12. شۈيموگۇ (تۈگمەن) گازارمىسى خارابىلىكى

ئۇ ساۋەن ناھىيە ئۇلانئۇس يېزىسى تۈگمەن كەنتىنىڭ شىمالىغا 100 مېتىر كېلىدىغان جايدا، كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر. چاسا شەكىلدە، جەنۇبتىن شىمالغا 102 مېتىر، غەربتىن شەرققە 105 مېتىر كېلىدۇ. تېمى سېرىق توپىدىن سوقۇلغان، سوقما قەۋەتنىڭ قېلىنلىقى 12 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 3 مېتىر. تام ئىككى قەۋەت بولۇپ، ھەر بىر قەۋەتنىڭ قېلىنلىقى 0.9 مېتىر، قالدۇق تامنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 3.3 مېتىر. تامنىڭ شەرق، غەرب، شىمال تەرەپلىرىدە يوچۇق بار، شەرق تەرىپىدىكى يوچۇق 14 مېتىر كېلىدۇ. گازارمىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇلۇڭىدا بىر دۆگىلەك راۋاق، تامنىڭ سىرتىدا خەندەك بار.

## § 2. قەدىمىي مەسچىت - ئىبادەتخانىلار

### 1. جۇڭفاڭ مەسچىتى

بۇ مەسچىت چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى) جامائەت پۇلى بىلەن شىخۇ ناھىيىسىنىڭ شىخۇ يېزىسىغا سېلىنغان، شۇ چاغدا يەرلىك مەسچىت دەپ ئاتالغان، 40 يىلدىن كېيىن ئۆرۈلۈپ چۈشكەن. جياچىڭ 3 - يىلى (1798 - يىلى) ھازىرقى شىخۇ ناھىيە بازىرىغا قايتا سېلىنغان، كېيىن تاملىرى يېرىلىپ يەنە ئۆرۈلگەن. مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) ئەسلى ئورنىغا قايتا سېلىنغان. قۇرۇلۇش كۆلىمى 1022 كۋادرات مېتىر، تۆت چاسا شەكىلدە، خىش، ياغاچ قۇرۇلمىلىق. چوڭ ساراي، جەنۇبىي - شىمالىي ساراي دېگەن ئىككى ساراي بار، چوڭ سارايىنىڭ كۆلىمى 638 كۋادرات مېتىر، ئۇلى تاشتىن، تېمى كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان، ئۈستىگە لىم ياغاچلار قويۇلغان، ئالدىغا تۈۋرۈك قويۇلۇپ، پېشايۋان چىقىرىلغان. پېشايۋاننىڭ ئىككى بۇرجىكىگە ئەجدىھا نەقىشلەنگەن. چوڭ سارايىنىڭ پېشايۋانىغا مەسچىت دېگەن تاختاي ئېسىلغان، ئاۋام ئۇنى ئوتتۇرا مەسچىت دەپ ئاتىغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇزۇۋېتىلگەن. 1982 -يىلى جامائەت پۇل يىغىپ ئەسلىدىكى ئورنىغا كۆلىمى 840 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان مەسچىت سېلىپ، ئۇنى «جۇڭفاڭ مەسچىتى» دەپ ئاتىدى. بۇ مەسچىت خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، چوڭ ساراي، قانات ئۆيلىرى بار، ئەزان مۇنارى 7 قەۋەت، ئېگىزلىكى 21 مېتىر. گۈمبەزگە ھىلال ئاي شەكلى ئورنىتىلغان. چوڭ سارايىنىڭ 3 چوڭ ئىشىكى بولۇپ، ئىشىك ماڭلىيىغا تاختايچە ئېسىلغان. چوڭ سارايىنىڭ ئوڭ - سول تەرىپىدە ئىسلامچە نەقىشلەنگەن گۈمبەز شەكلىدىكى كارىدور بار.

### 2. چېڭخۋاسى ئىبادەتخانىسى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) ھازىرقى شىخۇ ناھىيىسىنىڭ بايىنغۇ چارۋىچىلىق فېرمىسىغا سېلىنغان، چىڭ ھۆكۈمىتى «چېڭخۋاسى» دەپ ئات قويۇلغان تاختاي ئىنئام قىلغان. كۆلىمى 45 مىڭ كۋادرات مېتىر، 169 ئېغىز ئۆي بار. ئىبادەتخانا زال، دىنىي كىتاب ئۆيلىرى ۋە ياتاق ئۆيلىرىدىن تەركىب تاپقان. «خان ئاشلىقى»، «بىلىم كىتابلىرى»، دېگەن خەتلەر يېزىلغان «خاسىيەتلىك» رەسىملەر قىزىل بوياق بىلەن سىزىلغان. «چېڭخۋاسى» دېگەن ۋۇۋسكا ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش تارماقلىرىدا ساقلانماقتا. 1990 - يىلى مەملىكەتلىك دىنىي ئىشلار تارماقلىرىنىڭ ياردىمىدە ئەسلىدىكى ئورنىغا چېڭخۋاسى ئىبادەتخانىسى سېلىندى.

### 3. شارسۇم لاما ئىبادەتخانىسى

خەنزۇچە نامى «پۇچىڭسى»، چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 5 - يىلى (1879 - يىلى) سېلىنغان. شىخو ناھىيە تابىلخات موڭغۇل يېزىسىدا. ئىبادەتخانا پەلەمپەيسىمان تەكشىلىككە سېلىنغان، ئەڭ ئۈستىدىكى

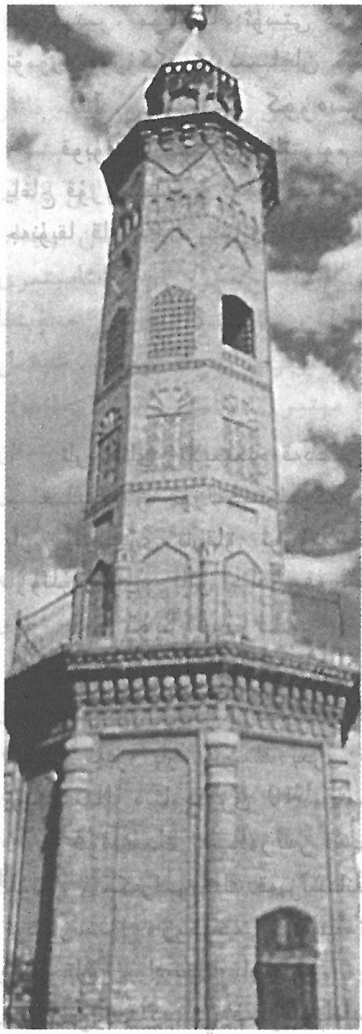

خانىقا

تەكشىلەككە ئاساسلىق سارىيى سېلىنغان. 1959 - يىلى ئىبادەتخانا چېقىۋېتىلگەن. 1986 - يىلى يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ بىر كىلومېتىر جەنۇبىغا كۆلىمى 329 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان، ئوتتۇرىدا زال، ئىككى تەرىپىدە قاتار ئۆي بولغان، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق يېڭى ئىبادەتخانا سېلىنىدى.

## 4. مانى ۋاڭ سارىيى خارابىسى

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى سېلىنغان. ئورنى شىخۇ ناھىيىسىنىڭ خاتۇبۇخ بازىرىدا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3.69 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق. ھازىر جەنۇبقا قارىغان ئىككى قەۋەت ئۆيدىن بىرىلا قالغان، پېشايۋانلىرىغا نەقىش ئىشلەنگەن.

## 5. جىيەك مەسچىتى

خۇيزۇلارنىڭ مەسچىتى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى سېلىنغان، چاغانتوقاي ناھىيىسىنىڭ جىيەك يېزىسىدا. كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، تۆت چاسا شەكىلدە، ئۇزۇنلۇقى 20 مېتىر، كەڭلىكى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى 7 مېتىر. ئىشىكى شەرققە قارايدۇ، ئۆگزىسى قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان بولۇپ، روس قۇرۇلۇشلىرى ئۇسلۇبىنى ئالغان.

## 6. خانىقا

چۆچەك سۇلالىسىنىڭ شۈەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) سېلىنغان. چۆچەك شەھىرىدىكى ئىتتىپاق كوچىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، ئۇنى دىندارلار پۇل يىغىش قىلىپ سالدۇرغان. مەسچىتنىڭ كەينى تەرىپى بۇزۇلۇپ، ئورنىغا باشقا قۇرۇلۇش سېلىنغان. قىزىل خىشتىن قوپۇرۇلغان ئەزان مۇنارى ھازىرمۇ بار، مۇنار 8 قىرلىق بولۇپ، ئېگىزلىكى 18 مېتىر كېلىدۇ، مۇنارنىڭ ئۈستىدە 8 قىرلىق راۋاق بار.

## 7. ھەسەن سىيىت مەسچىتى (قىزىل مەسچىت)

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 2 - يىلى (1876 - يىلى) سېلىنغان. مەسچىتنىڭ نامى تۇنجى ئىمام ھەسەن سىيىتنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان، چۆچەك شەھىرىدىكى ساقلىقنى ساقلاش كوچىسىنىڭ جەنۇبىدا. كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر، مەسچىت پۈتۈنلەي قىزىل خىشتىن قوپۇرۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 35 مېتىر، كەڭلىكى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى 7 مېتىر كېلىدۇ، ئۆگزىسى گۈمبەز شەكلىدە بولۇپ، قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان. تاملىرى نەقىشلەنگەن.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) ئۇيغۇر سودىگەر ھەسەن باي پۇل چىقىرىپ سالدۇرغان، چۆچەك شەھىرىنىڭ ئازادلىق يولىدا. خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق، ئۆگزىسى قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان. مەسچىتنىڭ ئېگىزلىكى 7 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 45 مېتىر، كەڭلىكى 15 مېتىر، ئۈچ ئېغىز ئۆيى بار، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ئىگە، ھېلىمۇ مۇكەممەل تۇرماقتا.

## 9. سىيىت كامال مەسچىتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 11 - يىلى (1885 - يىلى) ئۆزبېكلەرنىڭ پۇل ئىئانە قىلىشى بىلەن سېلىنغان. چۆچەك شەھىرىدىكى ئىتتىپاق كوچىسىنىڭ شەرقىي بېشىدا. ھازىر ئەزان مۇنارىلا ساقلىنىپ قالغان، مۇنار خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق، ئېگىزلىكى 30 مېتىر. مۇنارنىڭ ئۇلى تۆت چاسا، ئېگىزلىكى 3 مېتىر، كەڭلىكى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بىر مېتىر، مۇنارنىڭ ئۈستى گۈمبەز شەكلىدە، قاڭالتىر بىلەن يېپىلىپ قارا كۆك رەڭدە سىرلانغان، ئۈستىدە تۆمۈر تۈۋرۈككە ئورنىتىلغان ھىلال ئاي شەكلى بار، ئەرەب قۇرۇلۇشى ئۇسلۇبىغا ئىگە.

### 10. شىبىنېر كۈرەسى لاما ئىبادەتخانىسى

قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ چاغانكۆل يېزىسىدا، كۆلىمى 320 كۋادرات مېتىر. كېسەك-ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ئىككى قەۋەت، ئېگىزلىكى 5 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 15 مېتىر، كەڭلىكى 12 مېتىر، ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ. پېشايۋاندا بۇددا دىنى سۈرەتلىرى بار، ھازىر ئاشلىق ئامبىرى قىلىنماقتا.

## § 3. قەدىمىي قەبرىلەر

تارباغاتاي ۋىلايىتىدە قەدىمىي قەبرىلەر كەڭ تارقالغان. ئۇلار كۆپىنچە سۇيى ئەلۋەك، چۆپلىرى مول تاغ جىلغىلىرى ۋە تۈزلەڭلىكلەرگە جايلاشقان. قەدىمىي قەبرىستانلىقنىڭ كۆپىنچىسىدە 100 دىن ئارتۇق قەبرە بار. بەزىلىرى تارقاق ئورۇنلاشقان، كۆپ ھاللاردا كۆچ يوللىرى بويىغا ئورۇنلاشقان. قەبرىلەرنىڭ تاش تاۋۇتلۇقلىرى، تاش بىلەن قورشالغانلىرى، تاش دۆۋىلەنگەنلىرى، توپا دۆۋىلەنگەنلىرىمۇ بار.

### 1. توپا قەبرىلەر

تۆۋەنكى قارائۆڭكۈر كەنتى قەبرىستانلىقى چۆچەك شەھىرىنىڭ ئەرگۈك يېزىسىدا، چۆچەك ماي ئىسكىلاتىنىڭ شەرقىگە بىر كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. كۆلىمى 314 كۋادرات مېتىر، توپا دۆۋىلەنگەن ئىككى قەبرە بار. ئۇنىڭ بىرى دۈگىلەك تەكشى شەكىلدە بولۇپ، ئېگىزلىكى 2 مېتىر، تۆپىسى ئويمان. تۆپىسىنىڭ دىئامېتىرى 10 مېتىر، ئاستىنىڭ دىئامېتىرى 20 مېتىر.

خۇنەنلىك ئەسكەرلەر قەبرىستانلىقى بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ يىللىرىدا شىنجاڭغا كىرگەن خۇنەن ئەسكەرلىرىنىڭ قەبرىستانلىقى، چۆچەك شەھىرىدىكى قاتناش كوچىسىنىڭ جەنۇبىدا. قەبرىستانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا «زوگوڭسى» دەپ ئاتىلىدىغان، خۇنەنلىك ئەسكەرلەرنىڭ ئۆلۈمىنى ئەسلەپ تۇرۇش ئۈچۈن سېلىنغان ئىبادەتخانا بار.

نورا قەدىمىي قەبرىستانلىقى چۆچەك شەھىرى ئاشلى داغۇر يېزىسىنىڭ نورا كەنتىدە، كۆلىمى 1600 كۋادرات مېتىر. سىرىق توپىغا يىرىك شېغىل تاش ئارىلاشتۇرۇپ دۆۋىلەنگەن، رەتسىز ئورۇنلاشتۇرۇلغان 15 قەبرە بار، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئېگىزلىكى 2 مېتىر، دىئامېتىرى 10 مېتىر كېلىدىغان بىرسىلا ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان.

سىنتاش قەدىمىي قەبرىستانلىقى چاغانتوقاي ناھىيىسىدە، چوڭلۇقى بىر-بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، ئارىلىقى 30 مېتىر كېلىدىغان ئىككى قەبرە بار. سىرىق توپا بىلەن دۆۋىلەپ، ئۈستىگە شېغىل يېيىتىپ تۆپىسىنى تەكشىلەپ ياسىغان، غەربتىن شەرققە تىزىلغان، ئېگىزلىكى بىر مېتىر، دىئامېتىرى 10 مېتىر.

يالغۇزياغاچ قەبرىستانلىقى چاغانتوقاي ناھىيىسى قارابۇرا يېزىسىنىڭ يالغۇزياغاچ كەنتىدە. ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر، دىئامېتىرى 32 مېتىر، سىرىق توپىغا شېغىل ئارىلاشتۇرۇپ دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى تەكشىلەنگەن بىر قەبرە بار. 7 يەردىكى يىرىك شېغىل تاش دۆۋىسى خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

ئوبالى قەبرىستانلىقى دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ شاڭخۇ يېزىسىدا، جەنۇبتىن شىمالغا تىزىلغان چوڭ-كىچىك ئۈچ قەبرىدىن تەركىب تاپقان. قەبرىنىڭ ئۈستى تۈز، شېغىل تاشلار بىلەن قوپۇرۇلغان، بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2 مېتىر، دىئامېتىرى 28 مېتىر.

شۇلاقئاردان قەبرىستانلىقى      دۆربىلجىن ناھىيىسى دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىك 9 - شى 166 - تۇەن بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا. ئىلگىرى 100 گە يېقىن قەبرە بار ئىدى، ھازىر 30 نەچچىسى قالدى. سىرىق توپا بىلەن ئۇششاق شېغىلدىن دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى تەكشىلەنگەن، شىمالدىن جەنۇبقا بىر نەچچە قاتار تىزىلغان (ھەر بىر قاتاردا 4 - 10غىچە قەبرە بار). بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2 مېتىر، دىئامېتىرى 12 مېتىر.

قىرتقوشاق قەبرىستانلىقى      دۆربىلجىن ناھىيىسى دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىك 9 - شى 168 - تۇەن بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا، تۇەن شتابىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 6.7 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. سىرىق توپىغا ئۇششاق شېغىل ئارىلاشتۇرۇپ دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى تەكشىلەنگەن بىر قەبرە بار، دىئامېتىرى 191 مېتىر، يانتۇلۇقى 127 مېتىر، ئېگىزلىكى 20 نەچچە مېتىر. يەنە تۇەن شتابىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا 6 قەبرە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا تىزىلغان، سىرىق توپىغا ئۇششاق شېغىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى تەكشىلەنگەن، بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 4 مېتىر، دىئامېتىرى 27 مېتىر.

جەلدىقارا قەبرىستانلىقى      دۆربىلجىن ناھىيە خۇجىرتى موڭغۇل يېزىسىدا. قۇم - توپىدىن دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى تەكشىلەنگەن، ئايلانما شەكىلدە تىزىلغان 14 قەبرە بار، كۆپىنچىسىنىڭ ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر، دىئامېتىرى 10 مېتىر ئەتراپىدا.

قاراتۆپە كەنتى قەبرىستانلىقى      تولى ناھىيىسىنىڭ قاراتۆپە چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى قاراتۆپە كەنتىدە. سىرىق توپا بىلەن ئۇششاق شېغىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى تەكشىلەنگەن، ئېگىزلىكى 8 مېتىر، دىئامېتىرى 40 مېتىر.

ساز كەنتى قەبرىستانلىقى      تولى ناھىيە قاراتۆپە چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى ساز كەنتىدە. سىرىق توپا بىلەن يىرىك شېغىل تاشتىن دۆۋىلەنگەن، شەكلى يۇملاق، كۆپىنچىسىنىڭ تۆپىسى تەكشىلەنگەن، ئېگىزلىكى 1.2 مېتىر، دىئامېتىرى 25 - 35 مېتىرغىچە، ئەسلى شەكلى تولۇق ساقلانغان 11 قەبرە بار.

كۆك بۇلاق قەدىمىي قەبرىستانلىقى      تولى ناھىيە كۇپ يېزىسىنىڭ يالغۇز قاراتۆپە كەنتىدە. شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا تىزىلغان 5 قەبرە بار. تۆپىسى تەكشىلەنگەن، ئېگىزلىكى 0.5 - 1 مېتىرغىچە، دىئامېتىرى 13 - 24 مېتىرغىچە.

يەتتەئوبا قەدىمىي قەبرىستانلىقى      تولى ناھىيىسىنىڭ كۇپ يېزىسىدا. سىرىق توپا بىلەن شېغىل تاش ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى يۇملاق، بەزىسىنىڭ ئالدىغا يېرىم چەمبەر تاش تىزىلغان. كۆلىمى 1500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسلى شەكلى تولۇق ساقلانغان، ئېگىزلىكى 1.7 - 4 مېتىرغىچە، دىئامېتىرى 25 - 40 مېتىرغىچە.

بەيتىنگى قەدىمىي قەبرىستانلىقى      تولى ناھىيە دولاتى يېزىسىنىڭ بەيتىنگى كەنتىدە، كۆلىمى 20 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 7 قەبرە بار. سىرىق توپا بىلەن ئۇششاق شېغىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، تۆپىسى يۇملاق، ئەسلى پېتى ساقلىنىپ قالغان، ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر، دىئامېتىرى 27 مېتىر.

لابا قەدىمىي قەبرىستانلىقى      تولى ناھىيىسىنىڭ كۇپ يېزىسىدا. كۆلىمى 1000 كۋادرات مېتىر، 8 توپا قەبرە بار، ئېگىزلىكى 0.5 مېتىر، دىئامېتىرى 5 - 10 مېتىرغىچە.

سارغىسۇن قەدىمىي قەبرىستانلىقى      تولى ناھىيىسىنىڭ دولاتى يېزىسىدا. ئېگىزلىكى بىر مېتىر، دىئامېتىرى 20 مېتىر كېلىدىغان ئەڭ چوڭ قەبرىنى چۆرىدەپ 10 نەچچە قەبرە ئورۇنلاشقان.

كۇرتىنىڭ غەربىدىكى قەبرىستانلىق      شىخۇ ناھىيىسىنىڭ كۇرتى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا. سىرىق توپا بىلەن شېغىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، شىمالدىن جەنۇبقا تىزىلغان. بەزىسىنىڭ تۆپىسى يۇملاق، بەزىسىنىڭ تۆپىسى ئويمان، 24 قەبرە بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 7 مېتىر،

تۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

دىئامېتىرى 40 مېتىر.

كۇرتىنىڭ شەرقىدىكى قەبرىستانلىق شىخو ناھىيىسىنىڭ كۇرتى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا. سېرىق توپا بىلەن ئۇششاق شېغىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، شىمالدىن جەنۇبقا تىزىلغان 20 نەچچە قەبرە بار. ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 7 مېتىر، دىئامېتىرى 32 مېتىر. يەنە بىرىنىڭ دىئامېتىرى 1.4 مېتىر بولۇپ، ئېچىلىپ قالغان. گۆرنىڭ يان گۆرى تاشتىن قوپۇرۇلغان. يەنە بىرنەچچە توپا قەبرە بولۇپ، بىر تەرىپى يانتۇ قىلىنىپ چاسا تاشتىن قوپۇرۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 3.4 مېتىر، كەڭلىكى 2.6 مېتىر.

چىڭگىشور يېزىسىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىق بۇ شىخو ناھىيىسىنىڭ چىڭگىشور يېزىسىدا، شىمالدىن جەنۇبقا تىزىلغان، سېرىق توپىدىن دۆۋىلەپ، ئۈستىگە تاش ياتقۇزۇلغان. بەزىلىرىنىڭ ئۈستى يۇمىلاق، بەزىلىرىنىڭ ئويمان. 31 قەبرە بار، ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر، دىئامېتىرى 22 مېتىر.

سالكىنىت قەدىمىي قەبرىستانلىقى شىخۇ ناھىيىسىنىڭ سالكىنىت چارۋىچىلىق فېرمىسى تەۋەسىدە، فېرما ئورگىنىنىڭ غەربىي شىمالى بىلەن شەرقىي جەنۇبىغا 1.5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا تىزىلغان. سېرىق توپىدىن دۆۋىلەنگەن، ئەتراپىغا تاش ياتقۇزۇلغان، بەزىلىرىنىڭ ئۈستى يۇمىلاق، بەزىلىرىنىڭ دۇمبەلچەك، بەزىلىرىگە چوڭراق تاش دۆۋىلەپ، ئوتتۇرىسىغا چوڭ بىر تاش تۇرغۇزۇلغان، 25 قەبرە بار، بۇلاردىن بىرىنىڭ ئۈستىگە ياتقۇزۇلغان تاشنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر، كەڭلىكى 0.45 مېتىر، قېلىنلىقى 0.2 مېتىر، ھېچنىمە ئويۇلمىغان.

ئۇلاستاي قەدىمىي قەبرىستانلىقى بۇ شىخو ناھىيىسى باينغو چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. بىر كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان دائىرىدە جەنۇبتىن شىمالغا بىر نەچچە قاتار تىزىلغان، ھەر قاتاردا 4 تىن 5 كىچە ياكى 10 نەچچە قەبرە بار. قەبرىنىڭ چوڭ كىچىكلىكى ئاساسەن ئوخشاش. سېرىق توپىدىن دۆۋىلەپ ئۈستىگە تاش قويۇلغان، بەزىلىرىنىڭ توپىسى تەكشى، بەزىلىرىنىڭ ئويمان. جەمئىي 50 تىن ئارتۇق قەبرە بار، بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر، دىئامېتىرى 10 مېتىر.

كىچىك يەنسخەي قەدىمىي قەبرىستانلىقى شىخو ناھىيە باينغو چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى كىچىك يەنسخەي ئېقىنىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا. شىمالدىن جەنۇبقا تىزىلغان، كۆلىمى 2 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان 100 دىن ئارتۇق قەدىمىي قەبرە بار. سېرىق توپىدىن دۆۋىلەنگەن. بەزىلىرىنىڭ ئۈستىگە مالتا تاش ياتقۇزۇلغان، بەزىلىرىنىڭ ئۈستى ئويمان، بەزىلىرىنىڭ تەكشى، ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 4 مېتىر، دىئامېتىرى 20 نەچچە مېتىر.

قىزىلتاغ كۆمۈركانى قەدىمىي قەبرىستانلىقى بۇ شىخۇ ناھىيە باينغو چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ شەرقىگە 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى باينغۇ ئېقىنىنىڭ غەربىدە. جەنۇبتىن شىمالغا تىزىلغان 20 نەچچە قەبرە بار، بىر قىسىملىرى سېرىق توپا بىلەن شېغىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، ئېگىزلىكى 1.4 مېتىر، دىئامېتىرى 15 مېتىر. بەزىلىرى سېرىق توپا، شېغىل، تاش ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، دىئامېتىرى 4 — 5 مېتىر.

باقى قەبرىستانلىقى ئۇ شىخو ناھىيىسىدە، كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر، 3 قەبرە بار. ئۈچ بۇلۇڭ شەكىلدە ئورۇنلاشقان، ئېگىزلىكى بىر مېتىر، دىئامېتىرى 6 ـ 10 مېتىرغىچە، توپا دۆۋىسىنىڭ ئەتراپى 0.5 مېتىر ئېگىزلىكتە تاش بىلەن قاشالانغان.

ياڭگۇ قەبرىستانلىقى ساۋەن ناھىيە بورقۇنگۇر يېزىسى چوڭ گازگو بىلەن كىچىك گازگونىڭ ئالدىدىكى تەكچە جايدا. سېرىق توپا بىلەن تاش قوشۇپ تۇرغۇزۇلغان 14 قەبرىنىڭ قالدۇقى بار. توپا دۆۋىسىنىڭ دىئامېتىرى 16 مېتىرچە كېلىدۇ، ئۇلاردىن بىرىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 2 مېتىر، دىئامېتىرى 41 مېتىر.

بۇ قەبرىلەر ئىچىدە شەرقتىن غەربكە ئىككى چوڭ چاسا ئازگال بولۇپ، ئارىلىقى بىر مېتىر كېلىدۇ، بىرى 3.1×1.61 مېتىر، يەنە بىرى 4.1×2.2 مېتىر.

قەبرىستانلىق A قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدە. سېمىزتايىنىڭ شىمالىي باغرىدىكى بەش قەبرە بار، جەنۇبتىن شىمالغا تىزىلغان. ئېگىزلىكى 0.2 — 1.5 مېتىرغىچە، دىئامېتىرى 3 — 15 مېتىرغىچە.

قەبرىستانلىق B قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدە. سېمىزتايىنىڭ شىمالىي باغرىدىكى سېرىق توپا بىلەن شېغىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ دۆۋىلەنگەن، جەنۇبتىن شىمالغا تىزىلغان چوڭ، كىچىكلىكى ئوخشاش، ئۈستى ئويمان 6 قەبرىدىن تەركىب تاپقان. ئېگىزلىكى 0.3 — 1.5 مېتىرغىچە، دىئامېتىرى 10 ـ 20 مېتىرغىچە، مۇكەممەل ساقلانغان.

قوشتولغاي قەدىمىي قەبرىستانلىقى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ تېكىس يېزىسىدا. 1640 كۋادرات مېتىر دائىرىگە تارقالغان، سېرىق توپا بىلەن شېغىلدىن دۆۋىلىنىپ ئۈستىگە بىر قەۋەت شېغىل ياتقۇزۇلغان، ئۈستى تەكشى، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا تىزىلغان تۆت قەبرە بار. ئېگىزلىكى 0.3 — 1 مېتىرغىچە، دىئامېتىرى 10 — 20 مېتىرغىچە، مۇكەممەل ساقلانغان.

ئاۋۇزچىغ قەدىمىي قەبرىستانلىقى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىك 7 ـ شى 137 ـ تۈەن چارۋىچىلىق يىڭىدا. سېرىق توپا بىلەن شېغىلدىن دۆۋىلەنگەن بىر قەبرە بار. ئۈستى تەكشى، ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر، دىئامېتىرى 20 مېتىر، مۇكەممەل ساقلانغان.

## 2. تاش قەبرىلەر

سىنتاش قەدىمىي قەبرىستانلىقى چۆچەك شەھىرىنىڭ مىڭبۇلاق يايلىقىدا. ئەڭ چوڭىنىڭ ئېگىزلىكى 0.5 مېتىر، دىئامېتىرى 12 مېتىر، ئەڭ كىچىكىنىڭ ئېگىزلىكى 0.5 مېتىر، دىئامېتىرى 2 مېتىر.

نۇرا كەنتىنىڭ شىمالىدىكى قەبرىستانلىق بۇ چۆچەك شەھىرى ئاشلى داغۇر يېزىسىنىڭ نۇرا كەنتىنىڭ شىمالغا 3 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئالتە تاش قورغان قەبرە بار. قەبرىنىڭ يۈزى يەر يۈزى بىلەن تەڭ، دىئامېتىرى 10 مېتىر، قەبرىنى چۆرىدەپ قورشاشقا ئىشلەتكەن تاشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.4 مېتىر ئەتراپىدا.

قارائۆڭكۈر قەبرىستانلىقى چۆچەك شەھىرى ئاشلى داغۇر يېزىسىدىكى قارائۆڭكۈر كەنتىنىڭ شىمالغا بەش كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا، كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. تاش بىلەن چۆرىدەلگەن 7 قەبرە بار. قەبرىنىڭ يۈزى يەر يۈزى بىلەن تەڭ، دىئامېتىرى 8 — 12 مېتىرغىچە. تاشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.4 مېتىر ئەتراپىدا.

ئۇلاستاي ئېقىنىدىكى قەبرىستانلىق بۇ چۆچەك شەھىرى دۇبېك مەھەللە ئىش باشقارمىسى تەۋەسىدە، ۋىلايەتلىك تىببىي مەكتەپنىڭ غەربىي شىمالىدا. كۆلىمى 10 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان، شەرقتىن غەربكە تىزىلغان 20 نەچچە قەبرە بار. ئەڭ چوڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 مېتىر، كەڭلىكى بىر مېتىر، تاۋۇتنىڭ ئېغىزى تاش بىلەن يېپىلغان. بۇ قەبرىلەردىن تۆت دانە مىس قورال ۋە جەنۇبىي سېبىرىيىنىڭ مىس قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى مەدەنىيەتكە ئائىت فارفور پارچىلىرى قېزىۋېلىندى.

كۆل كەنت قەبرىستانلىقى چاغانتوقاي ناھىيىسى جىيەك يېزىسى كۆل كەنتىدە، كۆلىمى 3200 كۋادرات مېتىر. سېرىق توپا دۆۋىلەنگەن، ئەڭ چوڭ قەبرە كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. ئېگىزلىكى 5 مېتىر، دىئامېتىرى 8 مېتىر، قېلىنلىقى 1.5 مېتىر، تۆپىسى گۇمبەز شەكلىدە يېپىلغان، غەربىي تەرىپىنىڭ يېرىمى يامغۇر سۈيىدە ئۆرۈلۈپ كەتكەن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com



چالپاقتال قەبرىستانلىقى بۇ چاغانتوقاي ناھىيىسى يېڭى يەر يېزىسى چالپاقتال كەنتىنىڭ شەرقىگە بىر كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. ئادەم شەكلى ئويۇلغان سىنتاشنىڭ ئاستىدا تاشتىن دۆۋىلەنگەن قەبرە بار، دىئامېتىرى 3 مېتىر، سىنتاشنىڭ رەڭگى كۈلرەڭ، يەر يۈزىدىن 0.9 مېتىر چىقىپ تۇرغان، كەڭلىكى 0.3 مېتىر.

قوشقارباي مازىرى بۇ دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ شاڭخۇ يېزىسىدا. 1850 - يىللار ئەتراپىدا تۇرغۇزۇلغان، كېسەكتىن كونۇس شەكىلدە ياسالغان، قالدۇق تامنىڭ ئېگىزلىكى 8 مېتىر، ئۇلىنىڭ دىئامېتىرى 11 مېتىر، قېلىنلىقى 1.7 مېتىر. ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ئېگىزلىكى 1.6 مېتىر، كەڭلىكى 1.1 مېتىر كېلىدىغان ئىشىكى بار، گۈمبەزنىڭ ئۈستىدە تۆت قاناتلىق ئىشىك، دېرىزە بار. قەبرىنىڭ بىر قىسمى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن.

كوشباي قەبرىستانلىقى بۇ قازاق مىللىتىدىن بولغان كوشباينىڭ قەبرىسى بولۇپ، دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ شاڭخۇ يېزىسىدا، ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان.

مايقايىڭ قەدىمىي قەبرىستانلىقى دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ شاڭخۇ يېزىسىدا، كۆلىمى 300 كۋادرات مېتىر. شىمالدىن شەرققە 40° لۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ قاتار تىزىلغان، چۆرىدەپ تاش دۆۋىلەنگەن ئۈچ قەبرە بار، بىر بىرىنىڭ ئارىلىقى 35 مېتىر ۋە 14 مېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ دىئامېتىرى 6.4 مېتىر.

كۈرتىقارا قەبرىستانلىقى بۇ دۆربىلجىن ناھىيىسى خۇجىرتى موڭغۇل يېزىسى كۈرتىقارا كەنتىدە. ئۈچ تاش دۆۋە قەبرە بار، بىرىنىڭ دىئامېتىرى 10 مېتىر، ئۈستىگە ئېگىزلىكى 1.8 مېتىر، كەڭلىكى 0.5 مېتىر، قېلىنلىقى 0.3 مېتىر كېلىدىغان قارامتۇل تاش ئورنىتىلغان، تاشقا ھېچنېمە ئويۇلمىغان.

قىزىلكۆل قەبرىستانلىقى دۆربىلجىن ناھىيىسى دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىك 9 - شى 165- تۇەن 4 - لىيەنىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا، كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىر. كۆل بويىغا جايلاشقان، ئىككى بۆلەككە ئايرىلغان، دىئامېتىرى 0.3 مېتىرچە كېلىدىغان تاشلاردىن دۆۋىلەنگەن، جەنۇب تەرىپىدىكى چەمبەر شەكىلدە تىزىلغان 6 قەبرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭراقىنىڭ ئېگىزلىكى 0.4 مېتىر، دىئامېتىرى 2 مېتىر. غەربىدىكى 3 قەبرىنىڭ ئېگىزلىكى 0.2 مېتىر، دىئامېتىرى 1.5 مېتىر.

جەلبىرسۇ قەبرىستانلىقى تولى ناھىيىسى دولاتى يېزىسى جۇماباي كەنتىدە، كۆلىمى 1000 كۋادرات مېتىر. ئارىلىقى 100 مېتىر كېلىدىغان، شەرقتىن غەربكە تاش بىلەن قورشالغان ئىككى قەبرە بار، ئېگىزلىكى بىر مېتىر، دىئامېتىرى 8 مېتىر. تۆپىسى قىزىل گرانت تاش بىلەن يېپىلغان. قەبرىنىڭ بىر مېتىر ئەتراپى تاش بىلەن قورشالغان.

جايىرتاۋ قەدىمىي قەبرىستانلىقى تولى ناھىيىسى دولاتى يېزىسى جۇماباي كەنتىدە. 4 كىلومېتىر دائىرىدە غەربتىن شەرققە تىزىلغان 20 نەچچە قەبرە بار، ئۇلارنىڭ ئارىلىقى، چوڭ، كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، ھەممىسى 0.3 مېتىرچە كېلىدىغان قىزىل گرانت تاشتىن دۆۋىلەنگەن. چوڭراقىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر، دىئامېتىرى 10 مېتىر، كىچىكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 0.4 مېتىر، دىئامېتىرى 2 مېتىر.

كۆكباستاۋ قەدىمىي قەبرىستانلىقى بۇ تولى ناھىيىسى كۆپ يېزىسى يالغۇز قاراتۆپە كەنتىدە. جەنۇبتىن شىمالغا تىزىلغان 6 تاش دۆۋە قەبرە بار، يەر يۈزىدىن ئازراقلا چىقىپ تۇرىدۇ، دىئامېتىرى 8 — 12 مېتىرغىچە.

قاراقىياق قەدىمىي قەبرىستانلىقى تولى ناھىيىسىنىڭ قاراتۆپە چارۋىچىلىق فېرمىسىدا.

دۆگىلەك كەلگەن 30 نەچچە قەبرە بار بولۇپ، يەردىن ئازراقلا چىقىپ تۇرىدۇ.

لابا قەدىمىي قەبرىستانلىقى تولى ناھىيىسىنىڭ كۆپ يېزىسىدا. 0.2 مېتىرچە كېلىدىغان تاشتىن دۆۋىلەنگەن 4 قەبرە بار، ئېگىزلىكى 0.3 مېتىر، دىئامېتىرى 5 مېتىر.

ئۈچكىرتاس قەدىمىي قەبرىستانلىقى تولى ناھىيىسىنىڭ ئۈرشۈلبەت يېزىسىدا بولۇپ، تۆمۈرتام بازىرىدىن غەربىي جەنۇبقا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا، بىر تاش ھەيكەلنىڭ ئاستىدا تاشتىن دۆۋىلەنگەن تاش قەبرە بار. گۆر ئېغىزى ئۇزۇنچاق بولۇپ، دىئامېتىرى 2.5 مېتىر.

سىنتاش قەدىمىي قەبرىستانلىقى تولى ناھىيە دولاتى يېزىسىنىڭ جۇماباي كەنتىدە، بىر تاش ھەيكەلنىڭ ئاستىدا تاش دۆۋە قەبرە بار. يەر يۈزىدىن چىقىپ تۇرغان قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 0.2 مېتىر، دىئامېتىرى 3 مېتىر.

بۇغباي قەبرىستانلىقى 1890 - يىللىرى ئەتراپىدا قازاق كېرەي قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى بۇغبايغا تۇرغۇزۇلغان قەبرە. ئورنى تولى ناھىيە دولاتى يېزىسىنىڭ بايتىشى كەنتىدە. قەبرە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان، تام بىلەن قورشالغان، دىئامېتىرى 17 مېتىر، قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 2.7 مېتىر، ئەتراپىدا تېمىر مازار، جۇياندى مازارلىرى بار.

ئوباتى قەدىمىي قەبرىستانلىقى شىخو ناھىيىسىنىڭ باينغو چارۋىچىلىق فېرمىسى 7 - ئەترىتىگە تارقاق ئورۇنلاشقان، 40 تىن ئارتۇق قەبرە بار. ئۇلار كونۇس شەكلىدە بولۇپ، سېرىق توپىغا شېغىل ئارىلاشتۇرۇپ ئۈستىگە تاش ياتقۇزۇلغان. ئېگىزلىكى 0.5 - 0.8 مېتىرغىچە، دىئامېتىرى 4 - 5 مېتىرغىچە. بەزى قەبرىلەر بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچرىغان.

كىچىك يەنسىخەي قەدىمىي قەبرىستانلىقى شىخو ناھىيە باينغو چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ 12 كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان، بىر سىنتاشنىڭ شىمالىدا. ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان 10 نەچچە دۆگىلەك قەبرە بار.

مۇتىبسالا قەدىمىي قەبرىستانلىقى شىخو ناھىيىسىدە، سىنتاشنىڭ كەينىدە، دىئامېتىرى 2.2 مېتىر كېلىدىغان بىر تاش دۆۋە قەبرە بار.

ئاۋات قەدىمىي قەبرىستانلىقى شىخو ناھىيە باينغو چارۋىچىلىق فېرمىسى 7 - ئەترىتىدىكى بىر سىنتاشنىڭ شەرقىگە 100 مېتىر كېلىدىغان جايدا. بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.2 مېتىر كېلىدۇ.

سېمىزتايىنىڭ شىمالىي باغرىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىق قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى ئەتراپىدا بىر قەبرە بار، مالتاشتىن چۆرىدەپ ياسالغان، ئوتتۇرىسىغا چوڭراق مالتاش قويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا مالتاشنى دۆۋىلەپ قوپۇرغان ئېگىزلىكى 0.4 مېتىر، دىئامېتىرى 5 — 10 مېتىر كېلىدىغان 3 قەبرە بار.

ساسىق بۇلاق قەدىمىي قەبرىستانلىقى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى بىر سىنتاشنىڭ غەربىدە. بىر قەبرە بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە دىئامېتىرى بىر مېتىر كېلىدىغان تۆت قورام تاش قويۇلغان.

قوخىرئۆلەك قەدىمىي قەبرىستانلىقى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى بىر سىنتاشنىڭ غەربىدە. تاشتىن دۆۋىلەنگەن بىر قەبرە بار، ئېگىزلىكى 0.6 مېتىر، دىئامېتىرى 6 مېتىر.

ئاۋۇزشى قەدىمىي قەبرىستانلىقى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى بىر سىنتاشنىڭ ئەتراپىدا. تاشتىن دۆۋىلەنگەن 20 نەچچە قەبرە بار.

### 3. سىنتاش

جالپاقتال سىنتېشى چاغانتوقاي ناھىيە يېكىەر يېزىسىنىڭ جالپاقتال كەنتىدە. يەر يۈزىدىن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىڭگى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئېگىزلىكى 0.9 مېتىر، بىر تەرىپى 0.3 مېتىر، كۆلرەڭ قۇمتاشقا ئويۇلغان، ئادەمنىڭ يۈزىلا بار، ئۇزۇنلۇقى 0.2 مېتىر، كەڭلىكى 0.12 مېتىر، ئەمما ئويما ئىزى تېيىز بولغاچقا بەك ئوچۇق كۆرۈنمەيدۇ.

بىتىكقارا سىنتېشى دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ قارا ئېمىل يېزىسىدا. ئېگىزلىكى 3.32 مېتىر، كەڭلىكى 0.47 مېتىر، قېلىنلىقى 0.29 مېتىر كېلىدىغان تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك گىرانت تاش تۆۋرۈككە ئويۇلغان، ئەر كىشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن، بىر تەرىپىدە تۇتۇق يېزىق بار.

بايمىرزا سىنتېشى دۆربىلجىن ناھىيىسى بايمىرزا چېگرا مۇداپىئە پونكىتىنىڭ غەربىگە 5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. ئېگىزلىكى 1.7 مېتىر، كەڭلىكى بىلەن قېلىنلىقى 0.3 مېتىر كېلىدىغان گىرانت تاشقا بىر ئادەمنىڭ يۈز شەكلى ئويۇلغان، بۇرنى ئۇزۇن، بۇرۇتى يوق، مۇكەممەل ساقلانغان، ئەمما ئەسلى ئورنى ئېنىقسىز.

كۆكتال سىنتېشى دۆربىلجىن ناھىيىسى خۇجېرتى موڭغۇل يېزىسىدا. ئىككى سىن تاش بار، بىرى ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلگەن، قىزىل گىرانت تاشقا بۇرۇتلۇق بىر ئەر كىشىنىڭ ھەيكىلى ئويۇلغان، چېچى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىلغان، قۇلاقلىرىغا ھالقا تاقىغان، دۈمبىسىدە ئويۇقچە بار، ئوڭ مۇشتىمى كۆكسىگە قويۇلغان، سول قولىدا خەنجەر تۇتۇپ تۇرغان. ئېگىزلىكى 1.15 مېتىر، كەڭلىكى 0.5 مېتىر، بېشى، بوينى، مۈرىسى ئېنىق ئايرىلغان. يەنە بىرى كۆلرەڭ گىرانت تاشقا ئويۇلغان، يۈزى غەربكە قارىتىلغان، بۇرۇتى بار. يەر يۈزىدىن 0.92 مېتىر چىقىپ تۇرىدۇ، ئەڭ كەڭ يېرى 0.43 مېتىر.

كۈرىيشى سىنتېشى دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ ئېمالغولىن موڭغۇل يېزىسىدا. يانارتاغ ماگمىسىغا ئويۇلغان، يۈزى شەرققە قارىتىلغان، يۈزىدە بىلىنەر ـ بىلىنمەس تارتۇقى بار. بۇرۇتلۇق، يەر يۈزىدىن چىقىپ تۇرغان قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 1.23 مېتىر، كەڭلىكى 0.5 مېتىر. ھازىر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا.

ئۆڭگىرتاس سىنتېشى تولى ناھىيىسى ئۆرشۈلىت يېزىسى تۆمۈرتام بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. گىرانت تاشقا ئويۇلغان، يۈزى غەربىي شىمالغا قارىتىلغان، باش كىيىمى بار، بۇرنىنىڭ تۆۋەن قىسمى ئۇپرىغان، بۇرۇتى يوق. ئېگىزلىكى 1.13 مېتىر، كەڭلىكى 0.44 مېتىر، قېلىنلىقى 0.27 مېتىر.

سىنتاش تولى ناھىيىسى دولاتى يېزىسى جۇماباي كەنتىدە. كۆكۈش كۆلرەڭ گرانت تاشقا بۇرۇتلۇق ئەر كىشىنىڭ بېشى ئويۇلغان. ئېگىزلىكى 1.3 مېتىر، كەڭلىكى 0.32 مېتىر، قېلىنلىقى 0.23 مېتىر، باش قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.52 مېتىر، پېشانىسىنىڭ كەڭلىكى 0.35 مېتىر.

لاڭگوتېل سىنتېشى تولى ناھىيىسىنىڭ كۆپ يېزىسىدا. قىزىل گرانت تاشقا بىر باتۇرنىڭ شەكلى ئويۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 1.9 مېتىر، ھەيكەل بوينىنىڭ ئېگىزلىكى 1.7 مېتىر، ئۆلىنىڭ ئېگىزلىكى 0.2 مېتىر، قېلىنلىقى 0.2 مېتىر، مۈرىسىنىڭ كەڭلىكى 0.63 مېتىر، چېچى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىلغان، بۇرۇتى بار، قۇلاقلىرىدا ھالقا بار. ئۈستىگە قايرىما ياقىلىق ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك كىيدۈرۈلگەن. بىر مۇشتى كۆكسىگە قويۇلغان، يەنە بىر قولىدا قىلىچ تۇتقان. ھەيكەلنىڭ بېشى ئۈزۈۋېتىلگەن.

جىلاندى سىنتېشى تولى ناھىيىسى قاراتۆپە چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى جىلاندى ساي ئېغىزىنىڭ شىمالىي بويىدا. كۆلرەڭ ھاكتېشى بىلەن يارتاشنىڭ بىر يۈزىگە ئويۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 1.4 مېتىر، كەڭلىكى 0.4 مېتىر، قېلىنلىقى 0.3 مېتىر. باش شەكلى بىرقەدەر ئوچۇق، بۇرۇتى بار، قالغان قىسمى ئانچە ئېنىق ئەمەس. ھازىر تولى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

كىچىك يەنسخەي سىنتېشى شىخو ناھىيىسى بايىنغۇ چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ

غەربىگە 12 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. يۈزى شىمالغا قارىتىلغان، بۇرۇتى بار. ئۇنى كىشىلەر ھاجەتخانىنىڭ ئۇلىغا قويۇۋالغان.

مۇتتىسالا سىنتېشى شىخو ناھىيىسىدىكى مۇتتىسالا سېيىدا. كۆكۈش گرانىت تاشقا ئويۇلغان، يۈزى شىمالغا قارىتىلغان، بۇرۇتلۇق ئەر كىشى. يەر يۈزىدىن چىقىپ تۇرغان قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 0.85 مېتىر، كەڭلىكى 0.5 مېتىر، قېلىنلىقى 0.25 مېتىر.

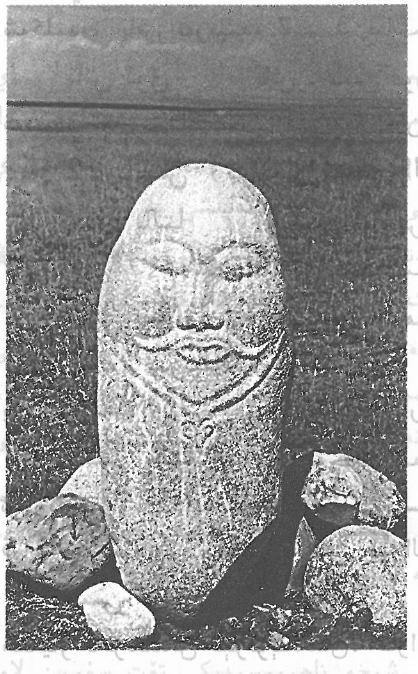

ئوباتى سىنتېشى

ئوباتى سىنتېشى شىخو ناھىيىسى باينىغو چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 7 - ئەترىتىدىكى تاغ جىلغىسىدا. ئاق گرانىت تاشقا ئويۇلغان. يۈزى شەرققە قارىتىلغان، باش، بويۇن قىسمى، بۇرۇتى بار، بويىنىغا زەنجىر ئېسىلغان. تاشلارغا يۆلەپ تۇرغۇزۇلغان، ئېگىزلىكى 0.73 مېتىر، ئەڭ كەڭ يېرى 0.33 مېتىر، ئەڭ قېلىن يېرى 0.25 مېتىر. سىنتاشنىڭ جەنۇبىدا بىر تاش دۆۋىسى ۋە تاش قورشاۋ، شەرقىدە 120 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تاش تىزمىسى بار.

سىيىق بۇلاق سىنتېشى قوبۇقسار ناھىيىسىدە. كۆك گرانىت تاشقا ئەر كىشىنىڭ يۈزىلا ئويۇلغان، يۈزى شەرققە قارىتىلغان، يۈزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.44 مېتىر، كەڭلىكى 0.34 مېتىر، تاشنىڭ كەڭلىكى 0.45 مېتىر، قېلىنلىقى 0.40 مېتىر.

قوغىر ئۆلەڭ سىنتېشى قوبۇقسار ناھىيىسىدە. قىزىل گرانىت تاشقا بىر ئادەمنىڭ يۈز شەكلىلا ئويۇلغان، يۈزى شەرققە قارىغان، ئۇزۇنلۇقى 0.2 مېتىر، تاشنىڭ ئېگىزلىكى 0.35 مېتىر، كەڭلىكى 0.2 مېتىر، قېلىنلىقى 0.35 مېتىر. مۇشۇ سىنتاشنىڭ شىمالىدا يەنە بىر چالا - پۇچۇق سىنتاش بار.

ئاۋۇزشى سىنتېشى قوبۇقسار ناھىيىسىدە. يۈزى شەرققە قارايدۇ، كۆكۈش گرانىت تاشقا بىر ئادەمنىڭ يۈز شەكلى ئويۇلغان، تاشنىڭ ئېگىزلىكى 0.5 مېتىر، كەڭلىكى 0.25 مېتىر، قېلىنلىقى 0.20 مېتىر.

## § 4 . ساقلىنىۋاتقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە قېزىۋېلىنغان ۋە جەمئىيەتتىن يىغىۋېلىپ ساقلىنىۋاتقان يادىكارلىقلاردىن تاش قوراللار، فارفۇر قاچىلار، مىس قوراللار، تۆمۈر قوراللار، قۇم قاچىلار، ياغاچ قوراللار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمىيلىرى 3000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى ياسالغان، ئەڭ يېڭىلىرى مىنگو دەۋرىدە ياسالغان.

### 1. تاش قوراللار

تۇگمەن تېشى چۆچەك شەھىرى ساز كەنتىدىكى قەدىمي قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3500 يىل بۇرۇنقى مىس - تاش قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە. ئۇزۇنلۇقى 37.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.21 سانتىمېتىر، ئىگەر شەكلىدە بولۇپ، خېلى چوڭ.

تاش توقماق تاش - مىس قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە. چۆچەك شەھىرى ساز

www.uyghurkitap.com

كەنتىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 22 سانتىمېتىر، سوقچاق شەكلىدە بولۇپ، ساپ تەرىپى كىچىكرەك، قول ئىزلىرى ئېنىق.

تاش كەكە    تاش ـ مىس قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ساز كەنتىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 16 سانتىمېتىر، ئەڭ كەڭ يېرى 9 سانتىمېتىر، بىگىز شەكلىدە، باش تەرىپىدە 2 ـ 3 سانتىمېتىر كېلىدىغان كېسىشكەن ئوقۇرچە بار.

تاش ئوق    تاش ـ مىس قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ساز كەنتىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر.

## 2. مىس (برونزا) قوراللار

مىس پالتا    چۆچەك شەھرى ئۇلاستاي ئېقىنىنىڭ قىرغىقىدىكى قەدىمىي خارابىدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 6.7 سانتىمېتىر، ئىنتايىن ئۆتكۈر. جەنگو دەۋرگە تەۋە.

مىس پىچاق    چۆچەك شەھرىنىڭ ئېمىل يېزىسىدىن قېزىۋېلىنغان. جەنگو دەۋرگە تەۋە. جەمئىي ئىككى دانە، بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 22 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 4.9 سانتىمېتىر بولۇپ، يۈزى بىلەن ئۇچى ياي شەكلىدە، سېپىدا بىر تۆشۈك بار.

مىس پالتا    چۆچەك شەھرى ئۇلاستاي ئېقىنىدىكى قەدىمىي خارابىلىكتىن قېزىۋېلىنغان، ئۇزۇنلۇقى 17.5 سانتىمېتىر، گەۋدىسى قېلىن، تىغى ياپىلاق، بېسى كەمتۈك، ئاي شەكلىدە، دىئامېتىرى 3.5 سانتىمېتىر. مىس ـ تاش قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە.

مىس قازان    جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ئەرگۈك يېزىسى شىنياۋ ئەترىتىدىن قېزىۋېلىنغان. قازاننىڭ كىچىك پۇتى ۋە ئىككى قۇلىقى بار. تېگى ياپىلاق، چوڭقۇرلۇقى 76 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 40.5 سانتىمېتىر.

ھايۋانلار سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن مىس ئەينەك    تاڭ، سۇڭ دەۋرلىرىگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ئەرگۈك يېزىسى تۆۋەنكى قارائۆڭكۈر كەنتىدىن قېزىۋېلىنغان. دىئامېتىرى 16 سانتىمېتىر. كەينىگە 10 نەچچە ئوخشاش ھايۋاننىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بىرى تولغىنىپ تۇرغان. ئەينەك يۈزى پارقىراق. تۆت ئەتراپىدا غەلىتە ھايۋانلار بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىشىپ تۇرغان.

مىس نەيزە    جەنگو دەۋرگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ئېمىل يېزىسى سەنگۈڭ كەنتىدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 22 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 4 سانتىمېتىر. ئىنچىكە سېپى بار، ئۇچى ياپىلاق.

مىس كەكە    مىس ـ تاش قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ساز كەنتىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 17 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5.6 سانتىمېتىر. بېسى ئۆتكۈر، گەۋدىسى قېلىن.

مىس خەنجەر    جەنگو دەۋرگە تەۋە. چۆچەك شەھرى تۆۋەنكى قارائۆڭكۈر كەنتىدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 26 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5.5 سانتىمېتىر. ئىككى بىسلىق، سېپىغا يوپۇرماق شەكلى نەقىشلەنگەن.

مىس تەڭنە    جەنگو دەۋرگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ئەرگۈك يېزىسى تۆۋەنكى قارائۆڭكۈر كەنتىدىن قېزىۋېلىنغان. دىئامېتىرى 23 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 25 سانتىمېتىر، قورسىقى تىك، ئاستى تەكشى.

مىس ئورغاق    جەنگو دەۋرگە تەۋە. ئۇلاستاي ئېقىنى بويىدىكى تاش تاۋۇتلۇق قەبرىدىن

قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 24 سانتىمېتىر. كەڭلىكى 4.5 سانتىمېتىر. بىسى ئۆتكۈر، كەينى تەرىپى قېلىن، ياي شەكىللىك، سېپىدا تۆشۈك بار.

مىس پىچاق جەنگو دەۋرىگە تەۋە ھەربىي قورال. چۆچەك شەھرى ئەرگۆك يېزىسى تۆۋەنكى قارائۆڭكۈر كەنتىدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 22.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5 سانتىمېتىر، قوش بىسلىق، ئۇزۇن ھەم ئىنچىكە.

ئىسرىقدان داماڭ شۈەندې ئىسرىقدانى. مىڭ سۇلالىسىگە تەۋە. چۆچەك شەھرى ئۇلاستاي ئېقىنىنىڭ باش تەرىپىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن قېزىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16 سانتىمېتىر، مىستىن ياسالغان. ئىككى تۇز قۇلىقى، ئۈچ پۇتى بار. ئىچكى تەرەپ ئاستىدا «داماڭ شۈەندې ياسىغان» دېگەن خەت بار. تېگىدە مەرۋايىت چىشلەپ تۇرغان ئىككى ئەجدىھانىڭ نەقىشى بار.

ساپلىق مىس ئەينەك سۇڭ دەۋرىگە تەۋە. جەمئىيەتتىن يىغىۋېلىنغان. ئەينەك يۈزىنىڭ دىئامېتىرى 20 سانتىمېتىر، سېپى 10.5 سانتىمېتىر. ئەينەكنىڭ كەينىدە ئادەمنىڭ قويما شەكىللىرى بار.

ئۈزۈم نەقىشلەنگەن مىس ئەينەك تاڭ، سۇڭ دەۋرلىرىگە تەۋە. دۆربىلجىن ناھىيىسى دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىك 9 - شى 168 - تۇەن - مەيدانىدىكى قەدىمىي قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان. دۈگىلەك، دىئامېتىرى 11.5 سانتىمېتىر، كەينىدە ئۈزۈمنىڭ، ئۇچار قۇشنىڭ نەقىشلىرى بار. ئەينەكنىڭ يۈزى تەكشى ھەم پارقىراق.

مىس پالتا جەنگو دەۋرىگە تەۋە. تولى ناھىيىسىنىڭ ئۆرشۈلىت يېزىسىدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 25.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6.7 سانتىمېتىر. يۈزىگە يول چېقىرىلغان، بىسى ئۆتكۈر.

## 3. ئالتۇن يالىتىلغان مىس ئەسۋابلار

ئاۋالو كىستى سۇۋارا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە. شىخو ناھىيىسىدىكى تۆت سۇمىن لاما ئىبادەتخانىسىدىن يىغىۋېلىنغان. ئاۋالو كىستى سۇۋارا نىلۇپەر ئۈستىدە بەداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان، بېشىدا تاجىسى بار. ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12.3 سانتىمېتىر، پۈتۈن بەدىنىگە ئالتۇن يالىتىلغان. يەنە بىر ئاۋالو كىستى سۇۋارا تاجىسىغا ۋە كۆكسىگە بىر نەچچە قىزىل، يېشىل ياقۇت ئورنىتىلغان. ئېگىزلىكى 22.1 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.3 سانتىمېتىر. ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويغان. بەدىنىگە ئالتۇن يالىتىلغان، نىلۇپەر ئۈستىدە ئولتۇرغان.

قوچاق قاراۋۇل مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە. شىخو ناھىيىسىدىكى تۆت سۇمىن لاما ئىبادەتخانىسىدىن يىغىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 13.5 سانتىمېتىر. پۈتۈن بەدىنىگە ئالتۇن يالىتىلغان. دوبۇلغا كىيىۋالغان، تۇرقى ھەيۋەتلىك.

قوچاق چەۋەنداز مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە. شىخو ناھىيىسىدىكى تۆت سۇمىن لاما ئىبادەتخانىسىدىن يىغىۋېلىنغان. پۈتۈن بەدىنىگە ئالتۇن يالىتىلغان. تۇلپار مىنىپ، دوبۇلغا كىيىۋالغان، قولىدا قىلىچ تۇتقان، كۆزلىرى ئۆتكۈر، تۇرقى ھەيۋەتلىك. ئېگىزلىكى 15 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر.

مىس شىر مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە. شىخو ناھىيىسىدىكى تۆت سۇمىن لاما ئىبادەتخانىسىدىن يىغىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 13 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6 سانتىمېتىر، مىستىن قۇيۇلغان، يۈزىگە ئالتۇن يالىتىلغان، سول پۇتىنىڭ ئاستىدا كەشتىلەنگەن شارنى قوچاقلاپ تۇرغان ئارسلانى بار.

ياتقان مىس كالا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە. شىخو ناھىيىسىدىكى تۆت سۇمىن لاما

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىبادەتخانىسىدىن يىغىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 7 سانتىمېتىر. ياتقان كالىنىڭ يېنىدا بىر ئادەمنىڭ ئوڭدىسىغا ياتقان كۆرۈنۈشى بار. بۇنداق قىزىلما لاما دىنىدا كەڭ تارقالغان.

## 4. ياغاچ ئابىدە

قايتا سېلىنغان تارباغاتاي سۈيجىڭ قورغىنى ئابىدىسى    چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 15 ـ يىلى (1889 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 17 ـ يىلى (1891 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىگە قەدەر، تارباغاتاي سۈيجىڭ قورغىنى قۇرۇلغاندا ئورنىتىلغان. ياغاچ تاختايغا ئويۇلغان، تاختاينىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.45 مېتىر، كەڭلىكى 1.55 مېتىر، قېلىنلىقى 8 سانتىمېتىر. خەتنىڭ رەڭگى ئۆچكەن. ئۇ ھازىر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا.

## 5. تامغا

گۆڭگى تسەرلىن تامغىسى    چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 15 ـ يىلى (1785 ـ يىلى) چىڭ خاندانلىقى تورغات قەبىلىسىنىڭ ئوڭ قانات جاساقى گۆڭگى تسەرلىنگە بەرگەن تامغا. كۈمۈشتىن ياسالغان، ئېغىرلىقى 1.4 كىلوگرام، تۆت چاسا شەكىلدە، ھەر بىر تەرىپىنىڭ كەڭلىكى 7.10 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2.7 سانتىمېتىر، تۆپىدە 5.5 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە قويۇلغان يولۋاس شەكىلدىكى تۇتقۇچى بار، يان تەرەپلىرىگە «چيەنلۇڭ 50 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ پالانى كۈنى ياسالدى»، «تەقدىم پىرقىسى»، «چيەن 609 ـ نومۇرلۇق» دېگەن خەنزۇچە خەتلەر بار، تامغا يۈزىدە مانجۇچە، موڭغۇلچە تامغا خەتلىرى ئويۇلغان، ھازىر قوبۇقسار ناھىيىلىك ئارخىپخانىدا ساقلانماقتا.

قەبىلە ياردەمچى ئەمىرلىرى تامغىسى    ئۆيرات قەبىلىسىنىڭ توققۇز ياردەمچى ئەمىرىنىڭ تامغىسى، مىستىن قۇيۇلغان، تۆت چاسا شەكىلدە، ھەر بىر تەرىپىنىڭ كەڭلىكى 8.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.8 سانتىمېتىر، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى 0.775 كىلوگرام، سېپىنىڭ ئېگىزلىكى 8.2 سانتىمېتىر، مانجۇچە، موڭغۇلچە خەت ئويۇلغان، بۇنىڭ ئالتىسى چيەنلۇڭ يىللىرىدا ياسالغان، ئۇلارنىڭ يان تەرىپىگە خەنزۇچە «چيەن 14956 ـ نومۇرلۇق»، «چيەنلۇڭ 42 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ پالانى كۈنى»، «تەقدىم پىرقىسى ياسىدى» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان. تامغىنىڭ تۆپىسىگە موڭغۇلچە «ئۆيرات قەبىلىسىنىڭ يەتتە ياردەمچى ئەمىرى تامغىسى» دېگەن خەت ئويۇلغان، قالغان ئۈچى داۋگۇاڭ يىللىرىدا ياسالغان. يان تەرىپىدە «داۋگۇاڭ 1227 ـ نومۇرلۇق»، «داۋگۇاڭ 13 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ پالانى كۈنى» دېگەن خەنزۇچە خەتلەر ئويۇلغان، تامغىنىڭ ئۈستى ۋە سېپىغا «ئۆيرات قەبىلىسى 7 ـ ياردەمچى ئەمىرى تامغىسى»، «تەقدىم پىرقىسى ياسىدى» دېگەن خەنزۇچە خەتلەر ئويۇلغان، بۇلارنىڭ موڭغۇلچە ئويۇلغانلىرىمۇ بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى ۋىلايەتلىك ئارخىپخانىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

## 6. فارفور، ياغاچ ئەسۋابلار

لاما دىنىنىڭ لايدىن ياسالغان ھەيكىلى    يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە، چۆچەك شەھىرى چاشا يېزىسى 4 ـ ئەترىتىدىن قېزىۋېلىنغان. گۈمبەزچە ئىچىدە ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر كېلىدىغان نەچچە ئولتۇرغان ئۇششاق ھەيكەل بار، قىزىل لايدىن ياسالغان.

مېيخوا گۈلدېنى    چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە، چۆچەك شەھىرىدىن يىغىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 19 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.7 سانتىمېتىر، تېگى تەكشى، گۈلداننىڭ يۈزىدە 3 — 4 سانتىمېتىردەك مېيخوا گۈلىنىڭ قاپارتمىسى بار، تېگىگە بىر قەۋەت قۇم دانچىلىرى يېپىشقان.

فارفور گۈلدان    يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە، دۆربىلجىن ناھىيىسى دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىك

9 ـ شى 168 ـ تۈەن ـ مەيداندىن يىغىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 32 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 5.5 سانتىمېتىر، ئىككى بېشى كىچىكرەك، قورسىقى كۆپتۈرۈلگەن، تېگى تەكشى.

## § 5 . قىياتاش رەسىملىرى، تاش ئويمىلار

قىياتاش رەسىملىرى ۋىلايىتىمىزدىكى ئالتە ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ ھەممىسىدە بايقالدى، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھەر خىل، كۆچمە چارۋىچىلىق، ئوۋ ئوۋلاش، ئۇسسۇل، ھارۋا، ئۆي ھايۋانلىرى، ياۋايى ھايۋانلار، ئادەملەرنىڭ ئېلىشىشى قاتارلىقلار مەزمۇن قىلىنغان. پۇتكۇل ۋىلايەتتىكى قىياتاش رەسىملىرىنى رەڭلىك رەسىم، سىزمە رەسىم، ئويما رەسىم دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئۇلار دېڭىز يۈزىدىن ئانچە ئېگىز بولمىغان سايلارغا، قىياتاشلارغا، كۆچ يوللىرىغا سىزىلغان، قىياتاش رەسىملىرى جىق جايلاردا نەچچە يۈزگە يېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بىرەر ۋەقەلىكنى بايان قىلغان بولسا، بەزىلىرى بىرەر مۇكەممەل ھېكايىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، بۇ قىياتاش رەسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولۇپ، بەزىلىرى مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن، بەزىلىرى ئەمەلىيەتنى ئەينەن خاتىرىلىگەن، بەزى قىيا تاشقا سىزىلغان ھاۋاناتلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئەمەلىيەتتىكىگە ئوخشاش بولغان، بەزىلىرى بىر نەچچە كۋادرات سانتىمېتىرلا سىزىلغان.

### 1 . قىياتاش رەسىملىرى

نايىنشوقى قىياتاش رەسىملىرى چۆچەك شەھىرى ئاشلى داغۇر يېزىسىدىكى جانمىرزا كەنتىنىڭ غەربىي شىمالىغا بىر كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى نايىنشوقى تېغىدا، كۆلىمى 20 كۋادرات مېتىر. تاغ چوققىسىغا يېقىن جايدىكى بەش قارا تۈزتاشقا سىزىلغان، ئۇنىڭدا ئىلگىرى ـ كېيىن سىزىلغان ئىككى يۈرۈش رەسىم بار. بەش يەردىكىسى ئىلگىرى سىزىلغان رەسىم بولۇپ، جەنۇبقا قاراپ تۇرغان، چوڭقۇر ئويۇلغان، چوڭلۇقى 0.3 × 0.3 مېتىر ئەتراپىدا. ئادەملەرنىڭ ئۇسسۇل ئويناۋاتـ

قىياتاش رەسىمى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قان، سوقۇشۇۋاتقان، ئاتقا مىنىۋالغان، هارۋىدا ئولتۇرغان هالەتلىرى سىزىلغان، ئۇلاردىن باشقا يەنە تاغ ئۆچكىسى، ئارقار، ئات، كالا، تۆگە، بۇغا قاتارلىق هايۋانلارنىڭ رەسىمى سىزىلغان. كېيىنرەك سىزىلغانلىرى شەرىققە، غەربكە قاراپ تۇرغان، ئۇنىڭدا قازاق كىشى ئىسىملىرى، مىلادىيە يىل هېسابى، چارۋىلار ۋە يەنە بىر ئايروپىلاننىڭ رەسىمى سىزىلغان.

**باردائۇل قىياتاش رەسىملىرى** چاغانتوقاي ناهىيىسىنىڭ يېڭىيەر يېزىسىدىكى باردائۇل تېغىنىڭ غەربىدىكى كۈنگەي قىياتاشقا سىزىلغان، كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، چوڭلۇقى 0.3 × 0.2 مېتىر ئەتراپىدا، ئەڭ چوڭى بىر كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 300 دىن ئارتۇق رەسىم بار. بۇ يەردە ئاساسەن تاغ ئۆچكىسى، ئات، كالا، تۆڭگۈز، بۇغا، تۆگە، ئىتلارنىڭ شەكلى، ئوۋچىلىق هەرىكەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، يەنە بىر قىسمىدا قەدىمكى چارۋىچىلارنىڭ جىنسىي چوقۇنۇش ئېتىقادى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

**شورشۇت قىياتاش رەسىملىرى** چاغانتوقاي ناهىيىسى جىلاندى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چېگرىغا يېقىن بىر سايدا. ئۇزۇنلۇقى 12 مېتىر كېلىدىغان قىزىل، قارا قىياتاشلارغا تاغ ئۆچكىسى، بۆكەن ۋە ئۆچكىنىڭ شەكىللىرى ئويۇلغان.

**ئېمىل دەرياسى چېگرا پونكىتى قىياتاش رەسىملىرى** چاغانتوقاي ناهىيىسىنىڭ جىيەك يېزىسىدىكى ئېمىل چېگرا پونكىتى قاراۋۇل مۇنارىنىڭ ئەتراپىدا. 800 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا 20 دىن ئارتۇق قىياتاش رەسىملىرى بار. كەڭلىكى 0.2 مېتىر، كۆپىنچىسى تاغ ئۆچكىسىنى ئاساس قىلغان هالدا تەكشى يۆنىلىشتە ئويۇلغان، بۇغا، ئىت، ئادەم ۋە ئوقيا ئېتىۋاتقان ئادەم قاتارلىق شەكىللەر بار.

**بېيىتبۇلاق قىياتاش رەسىملىرى** دۆربىلجىن ناهىيە قارائېمىل يېزىسىنىڭ بېيىتبۇلاق كەنتىدە. بىر قارا قىياتاشقا تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق هايۋانلارنىڭ شەكلى ئويۇلغان.

**قارائېمىل قىياتاش رەسىملىرى** دۆربىلجىن ناهىيە قارائېمىل يېزىسى جارقوجا كەنتىنىڭ 3 كىلومېتىر شىمالىدىكى جايدا. كۆلىمى 100 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان قىياتاشنىڭ يۈزىدە هەر خىل بەلگىلەر بىلەن ئادەم، هارۋا، بۇغا، ئارقار، تۆگە، كالا، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىقلارنىڭ ئويما رەسىمى بار.

**جولبۇلاق قىياتاش رەسىملىرى** دۆربىلجىن ناهىيە قارائېمىل يېزىسىنىڭ جولبۇلاق سېيىدا. يۈزى غەربىي جەنۇبقا قارىغان، كۆلىمى 100 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان قارا قىياتاشقا ئويۇلغان، ئادەمنىڭ، هايۋانلارنىڭ رەسىمى بار. بۇ يەردىكى ئادەم رەسىمى ئۆزگىچە ئالاهىدىلىككە ئىگە.

**تۆبېقىستاۋ قىياتاش رەسىملىرى (A گۇرۇپپا)** تولى ناهىيىسىنىڭ ئۇت بازىرى دائىرىسىدىكى بۇغىتىدىن ئۇتقىچە بولغان تاشيولنىڭ 81 كىلومېتىرلىق جايىدا. چوققىدىكى قىياتاشنىڭ يۈزىگە 20 كۋادرات مېتىر كۆلەمدە ئويۇلغان، ئەمما شەكىللىرى بۇزۇلغان 20 نەچچە قىياتاش رەسىمى بار، هەر بىرىنىڭ چوڭلۇقى 0.35 × 0.15 مېتىر بولۇپ، ئاتقا مىنگەن مالچى، ئوقيا ئاتقان ئوۋچى ۋە بۇغا، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىقلارنىڭ رەسىمى بار.

**تۆبېقىستاۋ قىياتاش رەسىملىرى (B گۇرۇپپا)** تولى ناهىيىسىنىڭ ئۇت بازىرى دائىرىسىدىكى بۇغىتىدىن ئۇتقىچە بولغان تاشيولنىڭ 83 كىلومېتىرلىق جايىدا. كۆلرەڭ قىياتاشقا ئويۇلغان 50 نەچچە قىياتاش رەسىمى بار، كۆپىنچىسى جەنۇبقا قارايدۇ، ئىچىدە مال بېقىش هەرىكىتى تەسۋىرلەنگەن، يەنە چوڭلۇقى 1 × 1 مېتىرلىق هايۋانات رەسىمى بار، بولۇپمۇ بىر هارۋىنىڭ رەسىمى ئالاهىدە كۆزگە چېلىقىدۇ، ئۇنىڭدا ئاتقا مىنگەن ئادەمنىڭ كەينىدە ئىككى چاقلىق هارۋا بار، هارۋىنىڭ ئۈستىدە ئۆرە تۇرغان بىر ئادەم قولىغا قامچا تۇتۇپ ئات هەيدەۋاتقان، رەسىمنىڭ چوڭلۇقى 0.5 × 0.25 مېتىر.

تۆبېقستاۋ قىياتاش رەسىملىرى (C گۇرۇپپا) تولى ناھىيىسىنىڭ ئۇت بازىرى دائىرىسىدىكى بۇغىتىدىن ئۇتقىچە بولغان تاشيولنىڭ 85 كىلومېتىرلىق جايىدا. يۈزى جەنۇبقا قارىتىلىپ، جەنۇبتىن شىمالغا تىزىلغان، كۆلىمى 9000 كۋادرات مېتىر، سۇركەپ ۋە ئويۇپ سىزىلغان. چوڭلۇقى 0.35 × 0.15 مېتىر ئەتراپىدا، كۆپ قىسمى ئىت، بۇغا، ئارقار، تاغ ئۆچكىلىرىنىڭ رەسىمى.

كۆك باستاۋ قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى تۆمۈرتام بازىرىنىڭ 16 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى جايىدا. بىر كىلومېتىرغا سوزۇلغان سايدىكى تاشلارغا ئوچۇق قىلىپ ئويۇلغان، ھەرقايسى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ شەكىللىرى بار.

نۇرسىلا كەنتىدىكى قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى قاراتۆبە چارۋىچىلىك فېرمىسىدىكى تۆگەساينىڭ ئېغىزىدىكى قىياتاشنىڭ كۈنگەي يۈزىدە. كۆلىمى 20 كۋادرات مېتىر، چوڭلۇقى 0.3 × 0.3 مېتىر. ئۇنىڭغا ئاساسلىقى بۇغا، بۆرە، تاغ ئۆچكىسىنىڭ رەسىمى سىزىلغان.

قاراتۆبە قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى قاراتۆبە چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى نۇرسىلا قىياتاش رەسىمىگە يېقىن جايدىكى بۇلاقنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ چوققىسىدا، كۆلىمى 50 كۋادرات مېتىر. بۇ سۈرەتلەردە ئۆلگەنلەرنى ياد ئېتىۋاتقان، ئالاھىدە كىيىنىۋالغان ئادەم ۋە غەلىتە مەخلۇقلارنىڭ سۈرەتلىرى، ھەر خىل بەلگىلەر بار.

ئىسمايىل كەنتىدىكى قىياتاش رەسىملىرى بۇ تولى ناھىيىسى قاراتۆبە چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توساي جىلغىسىدا، كۆلىمى 300 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ سۈرەتلەر قىياتاشنىڭ تۆۋەن قىسمىدىكى كۈنگەي تەرىپىگە سىزىلغان، چوڭلىقى 0.4 × 0.4 مېتىر، بۇلارنىڭ ئىچىدە «ئۈچ بۆرىنىڭ قوي يېيىشى»، «نەيزە تۇتقان ئاتلىق ئەسكەرلەر» قاتارلىق رەسىملەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ھەم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

لاباتاغبالى قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى قاراتۆبە چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى لابا كەنتىگە تۆت كىلومېتىر كېلىدىغان ساينىڭ ئىچىدە. ئىككى كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كۆكۈش ھاكتاشقا ئويۇلغان، لاما دىنى ھەرپلىرىنىڭ نۇسخىسى بار، چوڭلۇقى 0.18 × 0.27 مېتىر، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھازىرقى زامان ئادەملىرى ئويغان ئادەم رەسىمى بار، چوڭلۇقى 0.27 × 0.27 مېتىر.

قىزىلقورا قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى قاراتۆبە چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ ئىككى كىلومېتىر شەرقىدىكى سايدا. ساينىڭ ئىككى ياقىسىدىكى كۆلرەڭ ھاكتاشقا ئويۇلغان، كۆلىمى 50 كۋادرات مېتىر، چوڭلۇقى 0.3 × 0.3 مېتىر ئەتراپىدا، قىزىل رەڭ بېرىلگەن تۆگە، ئادەم رەسىملىرى بار.

تاغبالى قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى دولاتى يېزىسى جۇماباي كەنتىنىڭ جايىر تېغىدا. كۆلىمى 10 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان قىزغۇچ گرانىت تاشنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىگە ئويۇلغان، چوڭلۇقى 1 × 1 مېتىر ئەتراپىدا، كالا، بۇغا، تاغ ئۆچكىسى، ئارقار قاتارلىقلارنىڭ رەسىمى بار.

قىينايات قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى كۆپ يېزىسى بۇلغىستاي كەنتىدىكى ئۆتەڭنىڭ 11 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى بىر كىچىك ئېقىن بويىدىكى گرانىت تاشنىڭ جەنۇبىي يۈزىگە ئويۇلغان، كۆلىمى 10 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. رەسىمدە كالا، تۆگە، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىقلارنىڭ شەكلى بار.

كۆكخادا تاغبالى قىياتاش رەسىملىرى تولى ناھىيىسى كۆكخادا تاغلىق رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئويمانلىقنىڭ شىمالى قىرىدىكى كۈنگەي قىياتاشقا ئويۇلغان. تۆگە، بۇغا ۋە ئازراق تاغ

www.uyghurkitap.com

ئۆچكىسىنىڭ شەكلى بار، رەسىملەرنىڭ چوڭلىرى خېلى چوڭ، كىچىكلىرى 0.06 × 0.06 مېتىر كېلىدۇ.

كىچىك تېرەكلىك قىياتاش رەسىملىرى    ساۋەن ناھىيىسىنىڭ سەنداۋخېزى بازىرىدا. قارا تاشقا ئويۇلغان، يۈزى غەربىي جەنۇبقا قارايدۇ، تاغ ئۆچكىسى، بۇغا، تۆگە، تۆڭگۈز قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى بار، تېيىز ئويۇلغان، مەزمۇنىمۇ ناھايىتى ئاددى.

دەۋرسالا چوققىسىدىكى قىياتاش رەسىملىرى    قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى تېبكىن ئۇسان يېزىسى دەۋرسالا سېيىنىڭ جەنۇبىدىكى چوققىنىڭ ئون نەچچە يېرىدە تۈز تاش يۈزىگە ئويۇلغان. چوڭلۇقى 0.3 × 0.3 مېتىر ئەتراپىدا. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تاغ ئۆچكىسى، قالغانلىرى ئاتلىق ئادەم، ئۈۋچى، تۆگە، كالا، تۈلكە، بۆرە قاتارلىقلار.

ئەركىنامىن قىياتاش رەسىملىرى    قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى قوبۇقسار چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى سالبىرنىڭ بىر كىچىك چوققىسىنىڭ كەينىدىكى قىزغۇچ تاشقا ئويۇلغان. كۆلىمى 6 كۋادرات مېتىر، چوڭلۇقى 0.3 × 0.2 مېتىر ئەتراپىدا، كۆپ قىسمى تاغ ئۆچكىسى، ئارقار، تۆگە قاتارلىقلار.

مىشكىن ئوبالى قىياتاش رەسىملىرى    قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى تېبكىن ئۇسان يېزىسى سېمىزتاي تېغىنىڭ شىمالىي ئېغىزىدىكى ئاقما شېغىل تاشلارغا سىزىلغان، تاشلارنىڭ چوڭلىرى ئون نەچچە كۇب مېتىر، كىچىكلىرى ئاران 0.06 كۇب مېتىر كېلىدۇ، ئۇلار يانار تاغنىڭ قارا ماگمىسى بىلەن ئاق گرانىت تاشتىن تەركىب تاپقان. قىياتاش رەسىملىرى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئون نەچچە كىلومېتىر ئارىلىقتىكى مۇشۇ تاشلارغا ئويۇلغان، رەسىملەر ئادەملەرنىڭ ئوۋ ئوۋلاۋاتقان، ئوقيا ئېتىۋاتقان، ئاتقا، تۆگىگە مىنگەن پائالىيەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان، يەنە يالىڭاچ ئادەمنىڭ، ئات، كالا، قوي، تاغ ئۆچكىسى، بۆرە، قاپلان، تۈلكە، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىمىمۇ بار.

## 2. تاش ئويما

كۆلمازار تاش ئويمىسى    چاغانتوقاي ناھىيىسى جىيەك يېزىسى كۆل كەنتىدىكى قازاق قەبرىستانلىقىدىكى ئۇزۇنلۇقى 0.8 مېتىر، كەڭلىكى 0.4 مېتىر كېلىدىغان تاشقا بىر خىل يېزىق ئويۇلغان، ئۇنىڭ قايسى يېزىق ئىكەنلىكى نامەلۇم.

تۆمۈرتام تاش ئويمىسى    تولى ناھىيىسى تۆمۈرتام بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قىياتاشنىڭ باغرىدا ئېگىزلىكى 1.74 مېتىر، كەڭلىكى 1.27 مېتىر، قېلىنلىقى 0.45 مېتىر تاشقا ئويۇلغان ئۈچ قۇر تېبەتچە خەت بار، ناھايىتى ئېنىق ئويۇلغان ھەرپلەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ تونۇغىلى بولىدۇ.

تاشقا ئويۇلغان تۈرك ئادىمى    بۇ مىلادىيە 6 ـ ئەسىرگە تەۋە ئەتقە. جايىر تېغىنىڭ ئىچىدىكى ئېگىزلىكى 1.2 مېتىر، كەڭلىكى 0.38 مېتىر، قېلىنلىقى 0.27 مېتىر كېلىدىغان كۆك تاشقا ئويۇلغان. سىنتاشتىكى ھەيكەلنىڭ چېچى كەينىگە قايرىلغان، يۈزى ئۇزۇنچاق، بۇرۇتلۇق، ئوڭ قولىدا جام، سول قولىدا قىلىچ تۇتۇپ مەيدىسىگە قويۇلغان بولۇپ، تۇرقى ھەيۋەتلىك.

# 新疆地方志

（季刊）

目　录

2005 年第二期

总第七十一期



顾　问
乌依古尔·沙依然
伊敏·图尔逊
努尔穆罕默德·多莱提
沙比尔·艾力

主　编
迪木拉提·木沙

副主编
阿不都肉甫·艾力
艾合买提·肉孜·托格如力

编　委
（姓氏以维吾尔文字母为序）
阿不都肉甫·艾力
阿不都守库尔·图尔地
阿不都克优木·霍加
阿不来提·努尔东
阿不来提·伊敏
热米拉
沙比尔·艾力
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
霍加阿合买提·优努斯
哈德尔·阿皮孜
哈斯木·霍加
库尔班·马木提

责任编辑
甫拉提·伊米提


# 目　　录


**方志研究**

浅谈志书中的图和地图 …………………………… 别丽克孜·买买提 1

**历史资料**

喀什噶尔之行 ……………………………………… 乔汉·瓦里哈诺夫 8

俄罗斯驻喀什噶尔领事馆 ……………………… 玛丽亚木·阿布来提 19

哈密地区现存的圣地 ……………………………… 阿衣姑丽·买买提 25

**人名研究**

同姓同名的区别方法 ……………………… 霍加阿合买提·优努斯 30

**历史回忆录**

在小营盘的岁月 ……………………………………………………… 34

**小常识**

成吉思汗的墓道地在哪儿? ……………………………………… 37

智移小楼 ……………………………………………………… 胡正华 40

**历史人物**

玉苏甫江骚乱和古力西尔汗·比公 ………… 开萨尔·多来提别克 41

**社会主义新方志**

《塔城地区志》第二十三编 文物 胜迹 ………………………………… 43

封一　属卡喇汗时期的攻打城堡为内容的银盘

特来提　提供

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

**新疆地方志** 维吾尔文(季刊)

**شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى** (پەسىللىك ژورنال)

主办：新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
新疆维吾尔自治区地方志学会

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى

编辑出版:《新疆地方志》编辑部
地址:乌鲁木齐市南湖路西一巷12号
印刷:新疆金版印务有限公司

تۈزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» تەھرىر بۆلۈمى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى يېڭەنكۆل يولى غەربىي 1- كوچا 12- نومۇر
باسقۇچى: شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئە چەكلىك شىركىتى

国内统一刊号 CN65—1128/K—W
电话:4640715 邮政编码:830063
定价:3.00 元

مەملىكەت ئىچىدىكى بىر تۇتاش نومۇرى: CN65—1128 / K—W
تېلېفون نومۇرى: 4640715 پوچتا نومۇرى: 830063
باھاسى: 3.00 يۈەن